МАКЕДОНСКА БИБЛИОТЕКА
ИЗДАВА МАКЕДОНСКИЯТЪ НАУЧЕНЪ ИНСТИТУТЪ
№ 7.

МАКЕДОНИЯ
И
БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ
ВЪ XIX ВѢКЪ

ОТЪ

СИМЕОНЪ РАДЕВЪ.

ЧАСТЬ I.

СОФИЯ. — ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ — 1927.

ЧАСТЬ I.

СЪДЪРЖАНИЕ

Стр.

Предговоръ отъ редакцията VII

Посвещение отъ автора къмъ французкото издание 1

Предговоръ отъ автора къмъ французкото издание на книгата (1918 г.) 3

ГЛАВА I.

Македония въ старата история на България.

I. Къмъ края на VII вѣкъ, следъ като минаватъ Дунава и основаватъ въ сегашна Добруджа една независима държава, българитѣ бързо разпростиратъ своето владичество въ Балканския полуостровъ и смѣсвайки се съ туземнитѣ племена създаватъ една нова нация, българска по име и славянска по езикъ. — II. Въ IX вѣкъ двамата солунски апостоли, Кирилъ и Методий, изнамиратъ славянската азбука и превеждатъ на старо-български свещенитѣ книги. Тѣхниятъ ученикъ свети Климентъ, който създаде въ Охридъ огнище на религиозна и литературна дейность, дава голѣмъ полетъ на духовния напредъкъ на българитѣ и на развитието на славянската писменость. III. Следъ като Византия, къмъ края на X вѣкъ превзима Дунавска България, българската независимость се приютява въ Македония, гдето царь Самуилъ основава своето мощно царство. Когато македонска България на свой редъ е завладѣна отъ Василий Българоубиеца, охридската патриаршия преживѣва катастрофата. IV. Подъ турското владичество охридската патриаршия остава до 1867 г. живиятъ символъ на българската нация 7-85

ГЛАВА II.

Македонскитѣ литератори презъ време на българското възраждане.

I. Македонскиятъ монахъ Паисий пише въ 1762 г. своята българска история и, будейки у съотечественицитѣ си спомена за миналото и гордостьта на тѣхната раса, открива периода на възраждането. II. Хаджи Иоакимъ отъ Кичево и Кирилъ отъ Тетово публикуватъ въ началото на XIX в. първитѣ книги на новобългарски езикъ върху базата на македонски диалекти. III. Хаджи Теодосий, роденъ въ Дойранъ, основава въ Солунъ първата българска печатница (1838). IV. Неофитъ Рилски, македонецъ отъ Банско, ржководи въ Габрово (1834) първото образцово училище, публикува първата граматика на новобългарски езикъ и първия преводъ на Новия Заветъ на български езикъ. V. Епископъ Натанаилъ, родомъ отъ едно село близо до Скопье, начертава програмата на националното движение, като иска една автономна църква и съ своитѣ съчинения и пропаганда въ Русия и въ славянскитѣ

страни предизвиква живи симпатии за своя народъ. VI. Райко Жинзифовъ отъ Велесъ е единъ отъ първитѣ по време между поетитѣ лирици въ новата българска литература. VII. Братя Миладинови отъ Струга публикуватъ въ 1861 първата сбирка отъ български фолклоръ. VIII. Пърличевъ отъ Охридъ дава на българската литература първия преводъ на Илиядата. . . . . 86—177

ПРЕДГОВОРЪ ОТЪ РЕДАКЦИЯТА.

Съчинението на г. Симеонъ Радевъ „La Macédoine et la renaissance bulgare au XIXe siècle", което се яви въ 1918 година като издание на Съюза на българскитѣ учени, писатели и художници, бѣ написано отъ автора на французки, та поради туй до сега бѣ малко достѫпно за по-широката българска читателска публика. Налагаше се това важно съчинение да се издаде и на български и то въ „Македонска библиотека", на чиято програма то тъкмо подхожда. Редакцията на „Македонска библиотека" повѣри извършването на българския преводъ на специялистъ по предмета, така че оригиналътъ на книгата на г. Радевъ въ това му българско издание напълно е спазенъ, а освенъ това е и допълненъ отъ преводача, като сѫ предадени по-главнитѣ, на французки цитувани мѣста отъ български книги и заглавия точно споредъ оригиналитѣ, за което преводачътъ бѣ принуденъ да се справя въ самитѣ съчинения. Поради малкия форматъ на „Македонска библиотека" книгата на Радева, която въ французкото издание съдържа 315 страници въ голѣма осмина, не можеше да се издаде наведнажъ та се наложи да излѣзе въ три части на три пжти (№ 7, 8 и 9), като се спазва отъ начало до край последователна нумерация на страницитѣ така че и тритѣ части да съставяватъ едно цѣло — една книга.

София, 27. VI. 1927 год.

Отъ Редакцията.

На паметьта

на

Борисъ Сарафовъ,

ул. опълченска

великия загиналъ революционеръ, свѣтлия образъ на когото въ този часъ на триумфъ

Македония призовава,

авторътъ посвещава тази книга съ братско чувство.

ПРЕДГОВОРЪ ОТЪ АВТОРА.

(Къмъ френското издание).

Християнското население на Македония е било отъ преди повече отъ петдесеть години предметъ на страстни и шумни спорове между балканскитѣ народи. До Берлинския конгресъ (1878 г.) този споръ бѣше ограниченъ между гърци и българи. Гърцитѣ изявяваха претенции върху населението на Македония въ името на православната църква, която съ течение на вѣковетѣ се бѣ отъждествила съ елинизма; българитѣ се позоваваха на принципа на националноститѣ.

Има много години откакъ историята отсѣче това съперничество. Полетътъ на българския народъ, освободенъ отъ оковитѣ на фанариотската църква, изтика малко по-малко гърцитѣ до етнографическитѣ граници на тѣхното племе, като остави на македонския елинизъмъ само нѣколко островчета въ вжтрешностьта на провинцията и търговскитѣ колонии на брѣга на Егейското море.

Следъ като гръцкитѣ претенции бѣха сведени къмъ своя естественъ мащабъ, сърбитѣ атакуваха на свой редъ.

Сръбската теза датира отъ около двадесетина години. Тя бѣ пусната въ ходъ за да послужи като подкрепа на завоевателнитѣ стремежи на Сърбия, която следъ окупацията на Босна и Херцеговина отъ Австро-Унгария, поиска да търси компенсации въ Македония.

Нека кажемъ, въ какво се състои въ сѫщность тази теза. Сърбитѣ сѫ наистина заставени да признаятъ — защото това е явно — че македонскитѣ славяни сами се наричатъ българи и че тѣ иматъ съзнанието, че принадлежатъ на българския народъ: но тѣ възразяватъ, че името българинъ въ Македония е внесено име и че българското съзнание тукъ е изкуственъ продуктъ на българската екзархия и на българската държава, пропагандата на които е успѣвала въ страната, благодарение на незаинтересуваностьта на Сърбия.

Истина ли е, че българското име въ Македония е внесено отскоро?

Нѣма освенъ да се отнесемъ до историята на българитѣ отъ тѣхното появяване на Балканския полуостровъ. На тази история, въ която македонското население е толкова дълбоко вплетено, ние дадохме въ тая книга едно кѫсо резюме: читательтъ самъ ще си направи заключението.

Истина ли е, че българското съзнание въ Македония е продуктъ на пропагандата на екзархията и на България?

И тукъ отговорътъ е лесенъ. Българската екзархия се създаде въ 1870 г. а България — знае се — сѫществува отъ 1878 година. Какво бѣше преди тия дати националното самосъзнание на славянитѣ въ Македония?

Преди основаването на българската екзархия и преди освобождението на България, македонскитѣ славяни печатаха книги, създаваха училища и най-после образуваха народностни общини. На какъвъ езикъ бѣха написани тия книги? На какъвъ езикъ се водѣше обучението въ тия училища? Какво име носѣха тия общини?

Тази книга е посветена на едно историческо изследване върху тия въпроси. Читательтъ въ нея ще намѣри, ако тя нѣма друга заслуга, лоялно документиране и пълна добросъвестность.

София, 1918 г. **С. Радевъ.**

с. Смърдеш

с. Смърдеш
– Костурско
1850 г. – род. 1894 г
Антон и Андре
Шкоклеви
Родителите им
Дана и Васил
Шкоклеви

ГЛАВА I.

Македония въ старата история на България

I. Къмъ края на VII вѣкъ, следъ като минаватъ Дунава и основаватъ въ сегашна Добруджа една независима държава, българитѣ бързо разпростиратъ своето владичество въ Балканския полуостровъ и, смѣсвайки се съ туземнитѣ племена, създаватъ една нова нация, българска по име и славянска по езикъ. — II. Въ IX вѣкъ двамата солунски апостоли, Кирилъ и Методий, изнамиратъ славянската азбука и превеждатъ на старо-български свещенитѣ книги. Тѣхниятъ ученикъ свети Климентъ, който създаде въ Охридъ огнище на религиозна и литературна дейность, дава голѣмъ полетъ на духовния напредъкъ на българитѣ и на развитието на славянската писменость. III. Следъ като Византия, къмъ края на X вѣкъ превзима Дунавска България, българската независимость се приютява въ Македония, гдето царь Самуилъ основава своето мощно царство. Когато македонска България на свой редъ е завладѣна отъ Василий Българоубиеца,охридската патриаршия преживѣва катастрофата. IV. Подъ турското владичество охридската патриаршия остава до 1067 живиятъ символъ на българската нация.

Въ втората половина на VII вѣкъ, точно въ 679 г., ако трѣбва да се вѣрва на хроникитѣ, българитѣ, предвождани отъ своя вождъ Аспарухъ, минаха долния Дунавъ и изтиквайки византийската армия се настаниха въ сегашна

Добруджа, гдето основаха една независима държава. Отъ кое племе произхождаха тѣзи нови завоеватели, които следъ толкова други варвари нахлуха на Балканитѣ?

Турко-татари или хуни, споредъ нѣкои историци, угро-фини, споредъ други версии. Но въ края на краищата въпросътъ остана неуясненъ, както почти всичко, което се касае до великото преселение на народитѣ. Това, което положително се знае за тия нови пришелци, то е, че тѣ бѣха здраво организирано племе, пълно съ борческа енергия.

Не за първъ пжть българитѣ се явяватъ въ Балканския полуостровъ. Още въ V-то столѣтие византийскиятъ императоръ Зенонъ ги бѣ повикалъ на помощь срещу остготитѣ. Въ следващето столѣтие тѣ на нѣколко пжти бѣха се спущали чакъ до Термопилитѣ и до стенитѣ на Цариградъ. Но веднажъ изпълнили своята грозна опустошителна работа, тѣ отново минаваха Дунава и изчезваха като вихрушка въ севернитѣ равнини. Коя бѣ въ тая далечна епоха сжщинската територия на българитѣ? Тукъ сжщо източницитѣ далечъ не ни даватъ сигуренъ отговоръ. По всѣка вѣроятность лагеритѣ на българитѣ се бѣха настанили на северъ отъ Черно и Азовско море, въ степитѣ, презъ които протичатъ Донъ и Кубанъ. Въ всѣки случай една часть отъ българскитѣ орди отрано се бѣ откжснала и отправяйки се на западъ бѣ достигнала до западнитѣ граници на днешна Унгария.

Новата държава не скжса връзки съ българитѣ, останали на северъ отъ Дунава. Разширявайки завзетитѣ земи на полуострова, Аспарухъ и неговитѣ приемници продължаваха да владичествуватъ надъ севернитѣ племена, воювайки сжщевременно срещу Византия и срещу франкитѣ. Несъразмѣрна и неукрепена, тази държава не бѣ годна за животъ въ асиметричната форма, която й бѣха дали случайнитѣ завоевания и преселническиятъ инстинктъ на племената. Следъ разнообразни промѣни, чиито подробности историята не долавя, българскитѣ владения оттатъкъ Дунава съ течение на времето бѣха загубени. Българската държава успѣ да се утвърди само въ Балканския полуостровъ, който окончателно става поприще на нейното призвание и сждба.

Разрастването на българската мощь на полуострова бѣ необикновено бързо. Въ първата година на IX-то столѣтие царь Крумъ превзе София, Одринъ и обсаждаше Цариградъ. Петдесеть години по-късно Борисъ бѣ владѣтель на Македония. При сина му Симеона българската държава обхващаше по-голѣмата часть на Балканския полуостровъ. „Границитѣ на България, казва ученията чески историкъ К. Иречекъ, се простираха тогава отъ Месемврия на Черното море презъ Одринъ до Родопитѣ. Въ Македония гърцитѣ държеха само брѣговетѣ. На югъ границата вървѣше отъ морето до морето, отъ Олимпъ до устието на Калама срещу островъ Корфу. Симеонъ владѣеше и албанския брѣгъ отъ Корфу до Дринъ съ изключение на нѣколко града по брѣга, които бѣха подъ византийска власть. Отъ къмъ Сърбия, българската граница бѣше отбелязана съ съединения Дринъ, Бѣли Дринъ и Ибъръ; следъ това тя отиваше чакъ до Сава. Прищина, Липлянъ, Нишъ, Браничево и Бѣлградъ бѣха по това време въ български ржце“.[1]

Какъ да се обясни това удивително разширяване на България? Да се отдаде, както сж го правили, на изтощението на Византия, не ще бжде съгласно съ историческата истина, защото, колкото и да бѣ разнебитена отъ многобройнитѣ нашествия на варваритѣ, които отъ толкова вѣкове се нахвърляха отъ всички страни върху нейнитѣ владения, тази империя все пакъ предприемаше нападения, които показваха у нея една непокжтната сила.[1]

---

[1] К. Иречекъ. Историята на българитѣ, руски преводъ отъ 1877 г. стр. 156.

Отъ друга страна, да се вижда въ това само едно доказателство за военнитѣ способности на българитѣ е сжщо тъй невѣроятно, защото, страшни войници, както свидетелствуватъ всички съвременници, тѣ не бѣха достатъчно многобройни, за да завзематъ и държатъ въ ржцетѣ си една толкова широка територия. Прочее другаде трѣбва да се търси тайната на удивителния успѣхъ на Аспаруховата орда: въ съюзницитѣ, които намѣриха по пжтя на своята победа.

---

[1] Византийскитѣ войници, казва А. Рамбо, рекрутирани измежду най-войнственитѣ гърци и варвари, имаха спрѣмо всички видове неприятели предимство въ тактиката и въоржжението. Тѣ бѣха по-смѣли отколкото обикновено се мисли; тѣ знаеха да се биятъ безъ да разчитатъ на победа. Нашествията имъ носѣха непрекжснато, заедно съ новитѣ народи, нови начини на воюване и нови причини за страхъ; тѣ не се отказваха никога отъ бой. Подъ единъ Хераклий или единъ Цимисхий тѣ се въодушевяваха; подъ единъ Лъвъ VI тѣ знаеха да се примиряватъ и да изпълняватъ своя дългъ. „L'empire grecque au X siècle" стр. 307.

Когато българитѣ преминаха Долния Дунавъ, за да се настанятъ въ Добруджа, Балканитѣ бѣха заети отъ славянското племе. Започнали още отъ V в. да се заселватъ на голѣми и непрестанно подновяващи се вълни, славянитѣ бѣха вече покрили полуострова съ една огромна етнографическа постилка и се бѣха разпрострѣли, както го установи единъ български ученъ[1], чакъ до островъ Критъ. При все това, въпрѣки тѣхната многобройность, тѣ не успѣваха да основатъ държава. Въ случай на нужда тѣ установяваха помежду си единъ видъ федерация, но следъ като минѣше опасностьта, тѣзи временни връзки се скжсваха. Съ една дума тѣ бѣха обхванати отъ единъ анархистиченъ духъ, който пречеше на всѣка организация.

Вѣроятно е, че българитѣ сж били въ контактъ съ славянитѣ въ Дунавската равнина и че тѣ сѫ асимилирали известна часть отъ тѣхъ. Това би обяснило приятелскитѣ отношения, които твърде скоро се бѣха установили между тѣхъ въ балканскитѣ провинции. Малко по-малко тази близость се превърна въ сливане. Споредъ едно явление твърде често срѣщано въ историята и за което Франция представлява класическия примѣръ, новодошлитѣ взеха езика на туземцитѣ, на които, въ замѣна тѣ дадоха своето име. По този начинъ се създаде отъ кръстосването на две племена една нова нация, славянска по езикъ и българска по име.

---

[1] Ив. Д. Шишмановъ. Славянски колонии въ Критъ. Български прегледъ, год. IV, кн. 3.

Трѣбва да се отбележи, че тази асимилация не можà да се разпростре върху цѣлата територия на българското царство. Тя бърже успѣ въ Мизия, Тракия и Македония; тя пропадна въ Албания и Стара Сърбия. Причината за това е, че балканскитѣ славяни не съставляваха една хомогенна маса. Въ действителность тѣ образуваха вече две групи, твърде различни по отношение на езика и до известна степень по отношение на характера: западната група която, откѫсвайки се отъ карпатския славянски блокъ, бѣ преминала Срѣдния Дунавъ и завзела североизточната часть на полуострова, и източната група, която тръгнала отъ южна Русия се разпростре между Долния Дунавъ и Балкана, въ Тракия и Македония чакъ до Гърция. Тази теория прьвъ създаде въ 1837 год. ческия ученъ Шафарикъ. Отъ тогава издирванията на филолозитѣ и историцитѣ само се потвърдиха.

Западната група даде начало на сърбитѣ и хърватитѣ. Въ своя толкова известенъ трудъ върху славянското племе, Л. Нидерле[1] разграничава както следва територията, на която тия два народа се установяватъ: „На северозападъ се образува хърватската областъ — въ най-широкъ смисълъ на думата — граничаща въ X в. съ морето до устието на Цетиния, установено върху Кулпа и Драва — не се знае много добре, кѫде е била границата откъмъ Босна — и отъ друга страна сръбскитѣ владения въ най-широкъ смисълъ на думата, обхващащи всичко, което е на изтокъ отъ Хърватско до Шаръ планина и областьта на Морава“. Съ други думи, както се вижда отъ единъ погледъ на картата, сръбскитѣ владения не обгръщаха нито Македония, на която Шаръ планина е западната граница, нито провинцията на изтокъ отъ Морава, на която Нишъ е главенъ градъ.

---

[1] L. Niederle, La race slave. Paris, 1911, Felix Alcan, стр. 148.

Сърбо-хърватската група не се поддаде на влиянието на българитѣ. Известно време тя имъ бѣ донѣкжде подчинена, но не се остави да бжде погълната. Напротивъ, източната група, дошла отъ украйнскитѣ степи, показа къмъ победителитѣ българи единъ страненъ афинитетъ[1]. Претопяването се извърши въ кжсо време, спонтанно и пълно. Вече въ началото на IX в., сиречъ не повече отъ 100 год. отъ основаването на Аспаруховата държава въ Добруджа, князетѣ отъ царското семейство и болярherитѣ носѣха славянски имена, до като славянитѣ отъ Македония, отъ Тракия и отъ земитѣ на северъ отъ Балкана се наричаха съ името българи и взимаха участие въ всички тѣхни войски като членове на единъ и сжщъ етнически блокъ. Поглъщането на победителитѣ отъ славянското племе се извърши тъй бързо и бѣ тъй съвършено, че нито надписитѣ и хроникитѣ на епохата, нито днешния български езикъ не ни позволява да си съставимъ каквото и да е понятие за езика говоренъ отъ Аспаруховата орда. Това е наистина единъ завършенъ славянски народъ, който подъ името българи, бѣ излѣзълъ въ началото на IX в. отъ горнилото на историята.

---

[1] Въ своя забележителенъ трудъ, озаглавенъ „Les Bulgares de Macédoine“, французския преводъ на който е подъ печатъ, г. Иорданъ Ивановъ, професоръ въ Софийския университетъ, цитира множество фамилни имена, географски названия и стари думи, които показватъ до очевидность, че славянитѣ отъ Македония, Тракия и Дунавска България сж принадлежали всички преди настаняването имъ на Балкана на руското ядро.

Тази общность на име, езикъ и политическо чувство не подразбираше обаче една сжщо така съвършена психологическа хомогенность. Презъ нѣколко вѣка може да се проследи въ българската история въздействието, което всѣко отъ тия две слѣни племена упражняваше въ живота на държавата, както и върху развитието на обществения духъ.

Победителитѣ българи бѣха — изглежда че всичко потвърждава това — единъ народъ безъ излишъкъ отъ въображение, склоненъ малко къмъ мечтателность и чувства, но съ голѣми способности за политически животъ и управление. Между славянитѣ, индивидуалисти, непостоянни и съ богато въображение тѣ внесоха идеята за държава, чувството за авторитетъ и дисциплина. Това обяснява защо, първи между славянскитѣ народи, българитѣ сѫ сполучили да основатъ една голѣма държава. Въ действителность, въпрѣки опасностьта, която представляваше за тѣхъ непосрѣдното съседство съ Византия, чийто воененъ упадъкъ не бѣше, каквото и да се говори, започналъ, тѣ успѣха да си създадатъ териториална организация и независимость предируситѣ, които се ползуваха било отъ привилегията да бѫдатъ въ контактъ само съ варварски народи, било отъ факта, че се намиратъ далечъ отъ опасни съседи. Може да се каже, че въ млада Европа, която замѣсти римския свѣтъ, българската държава бѣ, заедно съ франкската империя, първата, която достигна стабилность, владетелитѣ на която сѫ носѣли царска титла. Нищо не показва тъй добре политическото чувство, което сѫ имали старитѣ българи, както начина по който тѣ сѫ поставили и разрешили въпроса за църквата въ момента, когато приематъ християнството (865 г.). Както толкова владѣтели, на които римскиятъ императоръ Константинъ бѣ предшественикъ и понѣкога образецъ, царь Борисъ прие християнската религия по чисто политически съображения. Но, до като у другитѣ народи монарситѣ се оставяха да бѫдатъ подчинени на църквата и получаваха отъ нея насоки, Борисъ и неговитѣ приемници на българския тронъ мислѣха само какъ да я подчинятъ и да си послужатъ съ нея за закрепване на държавата и за запазване националния духъ. Безъ да се интересува отъ теологическитѣ тънкости, които раздѣляха Римъ отъ Византия, Борисъ водѣше твърде предпазливо преговори ту съ папата, ту съ гръцкия патриархъ, като се грижеше само за едно: да създаде въ България една национална църква, на която самъ да посочи върховниятъ началникъ. Ще видимъ какъ тази традиция се запазва презъ всички преврати въ историята на българитѣ и, спрѣла за известно време следъ поробването имъ отъ турцитѣ, какъ тя отново се явява при пробуждането имъ за да ги направлява и рѫководи тѣхнитѣ сѫдбини.

Ако организаторскиятъ духъ и политическия реализъмъ бѣха основнитѣ качества на българитѣ победители, ценниятъ приносъ на славянитѣ въ духовното оформяне на новата нация се състои въ любовьта къмъ просвѣтата, и, ако не въ призванието имъ къмъ книжнината, защото за да се подържа тази теза би трѣбвало да можемъ да споменемъ велики художествени творения, то поне въ една голѣма почить къмъ духовната дейность. И наистина, знае се, че първи измежду изникналитѣ народи следъ великото преселение българитѣ си създаватъ литературенъ езикъ и национална книжнина. Би могло да се спомене сжщо, че, ако се изключатъ готитѣ, които въ IV в. притежаваха единъ преводъ на библията и едно непознато тракийско племе беситѣ,[1] които почти по сжщото време споредъ нѣкои свидетелства били възпѣвали Бога на своето наречие, славяно българитѣ оставатъ пакъ първия съвремененъ народъ, който, скжсалъ съ традицията на грѫцкия и латинския езикъ, въвежда въ църквитѣ си националното богослужение.

Царь Борисъ[2] и следъ него синътъ му Симеонъ почитаха високо и всѣкакъ окуражаваха ратницитѣ на тая зараждаща се култура. Твърде възможно е, че у Бориса това бѣше преди всичко политическа смѣтка. Той покровителствуваше славянската писменость, както бѣ желалъ и независима национална църква, като искаше съ това да създаде за независимостьта на държавата си една здрава морална основа и устойчивость срещу византийското влияние, което заплашваше да нахлуе въ България презъ процепа, отворенъ отъ християнството. Благоволението, което Симеонъ показа къмъ книжовницитѣ произлизаше отъ по-безкористни пориви. Той самъ бѣ голѣмъ писатель. Той се бѣ училъ въ Цариградъ, въ знаменитото училище на Света София. Той познаваше Аристотеля и Демостена, препираше се по теология съ най-виднитѣ църковни отци и владѣеше по отношение на позитивнитѣ науки, или поне на това, което бѣ на тѣхно мѣсто тогава, всичко що бѣ преживѣло крушението на античната мисъль. Толкова блѣскава и пълна съ обещания бѣ неговата посветена на науката младость, че византийскитѣ лѣтописци виждаха въ него единъ новъ Птоломей.

---

[1] A. d'Avril. St. Cyrille et Methode, Paris, 1883, стр. 134.

[2] Борисъ царува отъ 850 до 888 и Симеонъ отъ 893 до 927.

Симеонъ даде силенъ потикъ на умствения животъ въ страната си. Той основа училища, накара да се изградятъ монастири, привлече около себе си писателитѣ и, за да ги насърдчи въ работата имъ, съчини и преведе самъ книги, облагородявайки съ примѣра си литературното призвание въ очитѣ на своя грубъ, войнственъ народъ. Усърдието на Симеона бѣ богато възнаградено. Неговото царуване е наречено златенъ вѣкъ въ българската литература[1]. Трудоветѣ, които ни е оставила тази епоха сѫ предимно отъ религиозенъ характеръ и не би могло следователно да се иска отъ тѣхъ голѣма оригиналностъ: но тѣхното историческо значение е грамадно, защото, като установяватъ книжовния езикъ, тѣ освобождаватъ българския народъ отъ етнографическата неопределеность, въ което той блуждаеше още неоформенъ.

Видѣхме, че българскитѣ царе бързо прострѣха владичеството си върху Македония. Тукъ смѣшението между победителитѣ и славянското племе стана още по лесно отъ другаде. Славяно-българитѣ отъ Македония взимаха въ IX в. голѣмо участие въ войнитѣ срещу Византия. Тѣ бѣха единъ важенъ политически факторъ въ българското царство. Съ това се съгласяватъ всички свидетелства. Но какво бѣ участието на българитѣ отъ Македония въ книжовния напредъкъ и духовното развитие на българския народъ?

---

[1] Иречекъ твърди, че българската църковна литература отъ времето на Симеона почти съ нищо не отстѫпя на гръцката и латинска литература отъ сѫщата епоха. op. cit. с. 123.

Най-крупниятъ фактъ въ историята на българитѣ, който имà решающи последствия за запазването на тѣхното племе и за бѫдещето на тѣхната култура, бѣ безъ съмнение изнамирането на славянската азбука, което стана въ IX вѣкъ.

А създательтъ на славянската азбука, апостолътъ Кирилъ, бѣ отъ Солунъ. Нему се дължи сѫщо първия преводъ на светитѣ книги. Какъ трѣбва да се нарича езика, на който бѣ направенъ този преводъ. Е ли той стариятъ езикъ, общъ на всички славяни? Би ли трѣбвало да се каже просто, че това е църковнославянския езикъ, което би значило да се повтори въпроса подъ друга форма? Учениятъ французинъ Луи Леже, професоръ въ Колежъ де Франсъ се изразява тъй по въпроса: „Това наречие, казва той[1], не е, както би могло да се мисли, майка на модернитѣ славянски говори, то е просто една по стара сестра, то е стария езикъ на славянитѣ българи, на който апостолъ Кирилъ преведе Писанието въ IX столѣтие“

Знае се че Кирилъ и братъ му Методий отнесоха своитѣ преводи на свещенитѣ книги въ Моравия, гдето въведоха славянското богуслужение. Проповѣдническата дейность на тия двама македонци е единъ отъ най-важнитѣ епизоди въ духовнитѣ борби между славяни и немци. Покровителствуванъ отъ папа Иоанъ VIII, Методи срази енергично немското духовенство и успѣ за известно време да прегради неговото нахлуване. Но въ 885 той умира и се туря край на неговото дѣло. „Следъ смъртьта на Методия, казва единъ старъ агиографъ, победата остана на страната на немцитѣ. Свещеницитѣ бидоха преследвани и изгонени. Гораздъ, Климентъ, Наумъ, Ангеларий и други бидоха оковани и затворени въ тъмница. Сетне ги предадоха въ рѫцетѣ на войници за да бѫдатъ препратени къмъ Дунава, като ги осѫдиха на вѣчно изгнание. Христовитѣ проповѣдници се отправиха къмъ България, гдето сж намѣрили спокойствие."

---

[1] Louis Léger, Le monde slave, Paris, 1873, p. XVII.

Следъ несполучливия опитъ за разпространение въ немскитѣ земи, славянското богослужение, преведено отъ Кирила и Методия, се приюти наново въ българското царство. При покръстването си, сърбитѣ и руситѣ го усвоиха на свой редъ. Така именно българското наречие отъ Македония, или старобългарския езикъ, както го нарича единъ французки историкъ, Е. Денисъ,[1] става не само църковенъ езикъ на православнитѣ славяни, но — както е известно — основа и орждие на тѣхната книжнина. Старобългарскиятъ езикъ е ималъ наистина, сжщо като латинския, единъ дългъ периодъ на универсалность въ славянския свѣтъ. „Нѣмаше, казва А. д'Аврилъ въ своето съчинение върху дейностьта на двамата проповѣдници отъ Македония, нѣмаше до XII в. никакъвъ другъ писменъ славянски езикъ, освенъ славянския езикъ на свети Кирилъ и Методий въ всички страни, гдето този езикъ бѣ приетъ отъ църквата. И не идваше никому на умъ, че би могло да бѫде другояче.[1]

---

[1] Lavisse et Rambaud, Histoire générale, t. II (гл. XII, озаглавена L'Europe Orientale, е подписана отъ E. Denis) p. 711.

Ролята на българитѣ въ Македония презъ IX вѣкъ прекрачва по тоя начинъ рамкитѣ на българската история и се разкрива като факторъ, който е ималъ решаваще влияние върху оформяването и началния напредъкъ на духовната цивилизация между всички православни славяни. Може да се разбере прочее, защо д'Аврилъ нарича дѣлото на двамата македонски апостоли, сиречъ тѣхния преводъ на свещенитѣ книги на старобългарски, „най-крупниятъ фактъ въ историята на източна Европа".

Ученицитѣ на Методия упражняваха въ България една твърде ползотворна апостолска дейность. Тѣ утвърдиха християнската религия срещу която още се бунтуваше стария езически инстинктъ на войнитѣ, дадоха на народа незабравимъ примѣръ съ своитѣ свети добродетели, създадоха и разпространиха между паството си влечението къмъ образование, изградиха цѣла една литература, достойна да заеме своето мѣсто въ историята.[2] И затуй въ

---

[1] A. d'Avril, op. cit. p. 114.

[2] Като говори за тѣхнитѣ трудове, д' Аврилъ казва: „По многочислеността на тѣзи, които сѫ до-

Универс. Кл. Охр.

всички български църкви паметьта имъ се почита въ пѣсни, които възпѣватъ тѣхния животъ и тѣхнитѣ дѣла.

Отъ всички ученици на Методий, най-забележителениятъ по характера и размѣритѣ на своята дейность е свети Климентъ. Той е най-известниятъ, защото животътъ му е описанъ не отъ единъ благочестивъ лѣтописецъ. Следъ завръщането си отъ Моравия, Климентъ бѣ изпратенъ въ Охридъ — вече по това време единъ отъ главнитѣ градове на България.

Той основа едно училище, което остана знаменито и едно огнище на религиозна и книжовна култура, като привличаше около себе си рояци духовници, писатели, преводачи, тълкуватели, агиографи, които отъ тукъ добиваха полетъ за да се пръснатъ въ всички български крайща — едновременно ревностни работници въ полето на родната литература и носители на благата евангелска весть.

стигнали до насъ, би могло да се сѫди за онѣзи които сѫ изчезнали съ течение на вѣковетѣ. Не само теологията бѣ разработена, но даже философията, риториката, историята и естественитѣ науки". op. cit. p. 211.

Старитѣ лѣтописци пространно говорятъ за усърдието, съ което Климентъ проповѣдва измежду българитѣ въ Македония. Ето едно извлечение[1] изъ житие отъ онова време, публикувано отъ знаменития славянски ученъ Миклошичъ. Читательтъ ще прости дължината му, заради сочностьта на езика и наивностьта на разказа.

„Докато обикаляше тая страна, той навсѣкѫде проповѣдваше на населението и изглежда да е ималъ навсѣкѫде ученици, числото на които достига до 3500. Той прекарваше почти всичкото си време между тѣхъ. И тия, които сме живѣли винаги съ него, които сме видѣли и чули всичко, което говорѣше, не сме го видѣли никога незаетъ. Той учеше децата: на едни разкриваше значението на буквитѣ, на други смисълътъ на писаното слово и водѣше рѫката на много отъ тѣхъ за да ги научи да пишатъ. Дори нощемъ той работѣше, като четѣше и пишеше. Понѣкога дори той преписваше книги и учеше сѫщевременно другитѣ. Отъ своитѣ ученици той създаваше псалти, иподякони, дякони и попове;

---

[1] Цитирано отъ д'Аврилъ, op. cit. c. 209.

той разпрати повече отъ триста изъ разнитѣ крайща на българското царство. Великиятъ Методий му служеше винаги за примѣръ; той виждаше непрекжснато предъ очитѣ си неговия животъ и дѣла, както художникътъ гледа картина, отъ която се възхищава и която би желалъ да възпроизведе. Никой като него не познаваше живота на Методия, защото отъ младини още той го придружаваше въ всички пжтешествия и предприятия.

Като видѣ, че народа не схващаше смисъла на писанията, и че мнозина измежду свещеницитѣ, които по необходимость бѣха научили да четатъ, не разбираха грѫцкитѣ книги и че дори нито една проповѣдь не сжществуваше на български езикъ, той разкжса тогава чрезъ своитѣ усилия мракътъ на невежеството, който обвиваше България и стана единъ новъ Павелъ за новитѣ коринтяни; защото той приготви за всички праздници проповѣди прости и леки, въ който би могълъ да научишъ всички начала на нашата света вѣра; ти ще намѣришъ въ тия проповеди славословието на света Богородица и нейнитѣ чудеса, славословието на Иоана Кръстителя, отрѣзването на главата, живота и дѣлата на пророцитѣ, патриарскитѣ и апостолитѣ, борбитѣ на светитѣ мѫченици. Искашъ ли да познавашъ правилата по които да живѣешъ, проповѣдвани отъ черковнитѣ отци, ти ще ги намѣришъ написани на български отъ премѫдрия Климентъ. Съ една дума всички книги, чрезъ които душитѣ могатъ да бѫдатъ утешени, Климентъ ни ги е оставилъ на насъ, българитѣ. Когато царь Борисъ издигна въ България седемь съборни църкви, Климентъ сѫщо поиска да има свой монастиръ въ Охридъ и по-късно той съгради още една църква, която стана главната църква на архиепископията. По този начинъ се създадоха три църкви въ Охридъ, основани отъ Климента. И като видѣ, че България е покрита съ диви дървета, които не даватъ плодъ, той нареди да донесатъ отъ Гърция овощни дървета и ги ашладиса."

Името на свети Климента е било винаги почитано въ всички български земи. Българската църква е създала особено богослужение за прославата на неговия праздникъ. Днесъ още по-ревностно се пази култа къмъ него. Софийскиятъ университетъ го е прогласилъ за свой патронъ.

Образували сѫ се национални културни дружества на негово име. Миналата година воюваща България отпразднува съ необикновена тържественость хилядогодишнината отъ неговата смъртъ. Но спомена за Охридския апостолъ е особено живъ въ западна Македония, въ областьта на западъ отъ Вардаръ. Другаде той е една символична фигура, тукъ е почти присѫтствуващето лице. Всѣкжде другаде изъ България той представлява полетътъ на вѣрата, зората на националната цивилизация, простосърдечната и мистична любовь на племето; Охридъ и околностьта му сѫ виждали у него винаги нѣщо повече: една непобедима покровителствена сила, бдяща безспиръ върху сѫдбинитѣ на нацията и намѣсваща се винаги въ лошитѣ ѝ часове, единъ вдъхновитель, единъ водитель и единъ съучастникъ въ всички борба, които въ различни епохи па и до днесъ българитѣ въ Македония е трѣбвало да водятъ ту за да запазятъ църквата си, ту за да извоюватъ своята свобода. Затуй охридчани му отправятъ простодушнитѣ си молитви, въ които националния блѣнъ се примѣсва, по единъ трогателенъ начинъ, съ грижитѣ на всѣкидневния животъ.

Но да се върнемъ къмъ общата история на България. Великиятъ царь Симеонъ умрѣ въ 927 год. Той остави на сина си Петра едно царство обширно, цъвтящо и внушаващо страхъ. Но въ по-малко отъ половинъ вѣкъ това велико дѣло биде разклатено и разрушено. Въ 969 рускиятъ князъ Святиславъ тури ржка на Преславъ — столицата на България, премина Балкана и нахълта въ плодороднитѣ долини на Тракия. Две години покъсно византийскиятъ императоръ Иванъ Цимисхий тръгна срещу руситѣ и преследвайки ги по пети до Дунава, разби ги близу до Силистра. Руското безрасждство завърши твърде жалко, но още по жалъкъ бѣ краятъ на прославената династия на Бориса и Симеона. Последниятъ отъ рода имъ, сина на Петра, Борисъ II, когото гърцитѣ бѣха овладѣли чрезъ измама, фигурира въ триумфалното шествие на Цимисховцитѣ и, отведенъ въ Света София, бѣ принуденъ да снеме предъ събрания народъ своята пурпурна мантия и своитѣ червени обувки, символъ на владичество. Дунавска България не бѣ вече друго освенъ една провинция на тази гръцка империя, която тя бѣ карала толкова пжти да трепери.

При все това българската независимость не бѣ мъртва. Тя се бѣ временно подслонила въ Македония. Тукъ именно бѣ основано и започна своя подйемъ могъщето царство на Самуила, чиято история, едновременно мрачна и славна, хвърля такъвъ патетиченъ блѣсъкъ върху Изтока презъ срѣднитѣ вѣкове.

Царството на Самуила, макаръ и малко познато, не е било неизвестно на западнитѣ историци.

Укорявайки строго единъ сръбски авторъ[1] който въ патриотичното си усърдие, твърдѣше лъжливо, че „българитѣ никога не сѫ се настанили въ Македония", Викторъ Бераръ[2] пише въ 1892:

„Достатъчно е обаче да се отвори Цедренусъ и тогавашнитѣ писатели, за да си възпроизведемъ тази македонска България отъ X вѣкъ, Прѣспа, която царьтъ на българитѣ, Самуилъ, съгради върху опустѣлия днесъ брѣгъ на езерото съ сѫщото име... която той прави центъръ на българищината, столицата, българския градъ. България, на северъ отъ Балкана, е подчинена отъ Иванъ Цимисхий

---

[1] Гопчевичъ, въ своята книга Macedonien und alt Serbien.

[2] V. Berard, La Turquie et l'hellenisme contemporain. La Macedoine. IV-me edition, p. 211.

(961). Българската народность и независимость не сѫществуваха вече освенъ въ Македония."

Обаче за чужденцитѣ, които сѫ имали любопитството или възможностьта да отворятъ Цедренусъ и неговитѣ съвременници, Самуилъ и неговото царство, оставаха скрити задъ гѫстата мъгла на историята. На Гюставъ Шлумберже се падна да ги открие. Въ неговия бележитъ трудъ, озаглавенъ „Византийската епопея“, монументално съчинение, въ което строгата критика на текстоветѣ се съединява съ рѣдка интуиция, французкиятъ историкъ напълно е освѣтилъ внушителната фигура на Самуила.

Съ търпението на бенедиктинецъ, той е възпроизвелъ неговитѣ войни, неговата трагична смърть и последния скърбенъ епизодъ, въ който той представя неговата паднала династия. Него следователно ще вземемъ за водачъ въ много краткото резюме, което ще направимъ на тази епоха на българското минало.[1]

---

[1] При нашата работа ний сме си поставили за правило да цитираме само автори, чиято националность отхвърля всѣко подозрение за пристрастие въ полза на българитѣ, а най-много сме си служили съ французки автори.

Нека кажемъ най-напредъ, че българското царство въ Македония предшествуваше съ осемь години завладяването на Дунавска България отъ Византия. И наистина, още презъ 963, македонска България се бѣше провъзгласила за независима, подъ една нова династия. Подобни отцепвания бѣха нѣщо обикновено въ срѣднитѣ вѣкове. Тѣ бѣха обикновено предизвикани отъ амбицията на феодалнитѣ владѣтели или отъ подѣлбата на наследственитѣ права. Съвсемъ другъ е билъ случая съ македонска България. Тя е разкжсала единството на българската държава само за да се опита да я спаси.

Отъ кжде впрочемъ идѣше опасностьта? Отъ тенденциитѣ на двора. Наследникътъ на Симеона, неговия синъ царь Петъръ (927—968) не бѣше създаденъ за да царува надъ единъ войнственъ народъ. Това бѣше една съзерцателна и аскетична натура. Той ненавиждаше войната. Той се чувствуваше добре само въ обществото на монаситѣ. Такъвъ монархъ не можеше да се харесва на войнственитѣ боляри, които подъ Симеона бѣха живѣли въ тресъка и славата на ораждията. Освенъ че миролюбието на Петра бѣше противно на тѣхната натура, тѣ виждаха въ него причина за упадъкъ и погиване на държавата, защото, направени предъ една голѣма военна империя, каквато бѣше Византия, България можеше да устои само съ войнствения си духъ, придържанъ винаги нащрекъ. Къмъ тази причина на недоволство се прибавяше и друга, сѫщо тъй важна. Въ годината на неговото възцаряване, Петъръ се бѣше оженилъ за една гъркиня отъ Цариградъ, племенница на императора Романъ. Младата царица бѣше както изглежда една енергична жена и — нейния произходъ позволява да се предполага — съ хитъръ умъ. Въ всѣки случай тя владѣеше напълно своя добродушенъ съпругъ. Чрезъ нея византийското влияние бѣ въведено въ българския дворъ и господаруваше тамъ напълно.

Противъ това вредно и разлагающе влияние отрано се образува една силна опозиционна партия. „Тази партия, феодална, национална, противомонархична, ненавиждаше Византия“, казва г. Шлумберже[1]. Следователно тя бѣше традиционалистична и войнствена. Тя е, която въ 943 се разбунтува срещу властьта на Петра и постави основитѣ на българската македонска империя.

---

[1] G. Schlumberger, L' Epopée byzantine, t. I, p. 615.

Защо тази българска национална партия избра като подкрепа на своята политика и като база на своето могжщество не Дунавска България и не онази часть отъ българскитѣ земи, които сж на югъ отъ Балкана, а именно Македония? Защото духътъ на българщината бѣ най-живъ и най-разпаленъ тъкмо въ Македония. По този въпросъ ние намираме съгласни най-голѣмитѣ авторитети. Македонска България, пише Рамбо[1], бѣше „по-войнствена, по-феодална, по-националистична по чувство, по-антигръцка, отколкото тази, на която Преславъ — великиятъ, бѣше столица". Чехскиятъ ученъ Нидерле казва сжщо, че българитѣ сж имали толкова по-развито политическо съзнание, колкото сж били по-отдалечени отъ първоначалното огнище на своята нация, защото войнитѣ съ съседитѣ правятъ по-силна солидарностьта съ блока на расата. Това наистина добре обяснява дълбочината и твърде особенат упоритость на българското чувство въ западна Македония, която е била нѣщо като войственъ маршъ на България.

---

[1] A. Rambaud, Etudes sur l'Histoire bizantine, 289.

Основательтъ на българското царство въ Македония се наричаше Шишманъ. Той остави четирима синове: Давидъ, Мойсей, Аронъ и Самуилъ. „Тия четирима братя, казва Шлумберже, изглежда да сѫ били истински герои на отечеството си, разпалени възобновители на една националность почти издъхваща подъ ударитѣ на враговетѣ, лишена отъ старинниятъ си царски родъ, търсеща отчаяно да се възмогне подъ водителството на тия смѣли и въодушевени народни водители. Въ българскитѣ повествувания, пропити съ пламененъ патриотизъмъ, синоветѣ на болярина Шишманъ сѫ наречени нови Макавеевци и само факта, че това славно име, дадено на тия мѫже отъ единъ народъ, кѫдето Стария Заветъ заемаше такова видно мѣсто въ религиозния му животъ, говори за тѣхъ повече отколкото много съвременни разкази“.[1]

Първитѣ трима сина на Шишмана сѫ умрѣли отъ насилствена смъртъ. Давидъ бѣ убитъ винции на империята". Самуилъ мечтаеше да възстанови мощното царство на Симеона, и съ нѣколко победоносни скока той успѣ. „Отъ върха на Пиндъ, казва единъ другъ гръцки лѣтописецъ, Иоанъ Цецесъ, отъ полетата на Лариса, отъ Дирахионъ (Драчъ) чакъ до вратитѣ на Цариградъ всички земи на империята се намираха въ ръцетѣ на българитѣ."

---

[1] G. Schlnmberger, op. cit, t I. p. 606.

Шлумберже дава точно очертание на границитѣ на тази голѣма възобновена България, която заемаше най-голѣмата часть на Балканския полуостровъ.

Сетне той добавя:

„Центърътъ, ядката, сърдцето на могжществото на царь Самуила бѣ постоянно не толкова източна Мизия или по-право България, а тази антична македонска земя или Охридска Македония, на изтокъ отъ Вардаръ, не разбира се, излизайки отъ гръцкия коренъ на това име, но истинската древна Македония на предшедственицитѣ на Александра."

Столицата на Самуила често се промѣняше споредъ обстоятелствата презъ неговото бурно царуване, но оставаше винаги въ

---

[1] Ibid. p. 612.

винции на империята". Самуилъ мечтаеше да възстанови мощното царство на Симеона, и съ нѣколко победоносни скока той успѣ. „Отъ върха на Пиндъ, казва единъ другъ гръцки лѣтописецъ, Иоанъ Цецесъ, отъ полетата на Лариса, отъ Дирахионъ (Драчъ) чакъ до вратитѣ на Цариградъ всички земи на империята се намираха въ ржцетѣ на българитѣ."

Шлумберже дава точно очертание на границитѣ на тази голѣма възобновена България, която заемаше най-голѣмата часть на Балканския полуостровъ.

Сетне той добавя:

„Центърътъ, ядката, сърдцето на могжществото на царь Самуила бѣ постоянно не толкова източна Мизия или по-право България, а тази антична македонска земя или Охридска Македония, на изтокъ отъ Вардаръ, не разбира се, излизайки отъ гръцкия коренъ на това име, но истинската древна Македония на предшедственицитѣ на Александра."

Столицата на Самуила често се промѣняше споредъ обстоятелствата презъ неговото бурно царуване, но оставаше винаги въ

---

[1] Ibid. p. 612.

македонска територия. За кратко време тя бѣ въ Мъгленъ — въ околностьта на Солунъ, после въ Воденъ, въ Прѣспа и най-сетне въ Охридъ. Прѣспа, на хубавото езеро, което и днесъ носи сжщото име, бѣ най-дълго негова резиденция. Всрѣдъ тъмнозеленитѣ води върху една стръмна скала се издигаше неговиятъ укрепенъ замъкъ. Въ това чаровно и успокоително мѣсто той идваше да се наслади на твърде краткитѣ мигове на отдихъ, които му оставяха войнитѣ. Защото той почти не почиваше — вѣчно скитащъ по друмищата на своето царство, воюващъ, или подготвящъ нови походи, неуморимъ, буенъ, суровъ. Тази неукротима енергия буди у Шлумберже силно възхищение.

„Наистина, казва той, трѣбва да е билъ необикновенъ човѣкъ този, който можа тъй бързо да засили своето могжщество за смѣтка на този колосаленъ съседъ (Византия) и то дори до тамъ, че да тури въ опасность сжществуването му; който съумѣ тъй бърже да направи отъ тия тълпи селяни и недисциплинирани планинци редовни армии, способни да се сражаватъ успѣшно срещу найдобритѣ войски въ свѣта по туй време и да ги побеждаватъ въ редовни сражения.“

Византийскитѣ лѣтописци казватъ, че той е билъ жестокъ и хитъръ. Кой не е билъ такъвъ въ онази епоха? Противницитѣ му не го ли надминаваха „по жестокость както и по лукавство?"

„Въ всѣки случай, продължава видниятъ французки историкъ, това бѣше единъ чуденъ воинъ, човѣкъ съ желѣзна воля, съ голѣма храбрость, неуморимъ, неподатливъ нито на страха, нито на умората или отчаянието, неизчерпаемъ въ срѣдства и хитрости въ тая война, най-мѫчната между всички, съвършенъ тактикъ, наравно съ най-опитнитѣ пълководци."

Самуилъ можа да намѣри достоенъ на себе си противникъ въ лицето на византийския императоръ Василий II. Този бѣ единъ отъ най-великитѣ владѣтели, които е имала византийската империя. Той имаше несъкрушима воля и притежаваше рѣдки военни дарби. Каленитѣ войски, които често бѣха водили къмъ победа Никифоръ Фока и Иванъ Цимисхий, неговитѣ славни предшедственици, му позволяваха да храни най-голѣми амбиции. Но една единствена идея изглежда да е владѣла гордия монархъ: разрушението на България.

Двобоятъ между Самуила и Василий II трая точно тридесеть и четири години, двобой безпощаденъ, борба на животъ и смърть, въ която смъртната омраза на двамата владѣтели се разпалваше отъ расовата омраза. Отъ 981 г. до 996 г. презъ първитѣ петнадесеть години, Самуилъ бѣ почти непрекжснато победитель. Но отъ 999 г. щастието почна да се обръща срещу него: той имà още следъ тази дата сполучливи, смѣли удари, но всички тия толкова кървави битки бѣха изтощили младото му царство и могжществото му не се крепѣше вече на друго, освенъ на неговия гений. Между туй нападателната сила на Василий II ставаше все по-опасна. Потушилъ бунтоветѣ въ Азия, които му бѣха причинили сериозни затруднения, той можа най-сетне да употрѣби всичкитѣ си събрани сили срещу неприятеля, ненавижданъ и винаги непобеденъ. Следъ голѣми приготовления, той тръгна въ 1014 г. за да превземе България. Самуилъ го чакаше въ долината на Струмица, въ подножието на Бѣласица. Тукъ става решителното сблъскване. Следъ ожесточена борба, Василий бѣ отблъснатъ, но чрезъ една изкусна маневра, единъ отъ неговитѣ пълководци обходи позициитѣ на българитѣ и предизвика паника въ войската на Самуила. Това бѣ погромъ. Петнадесеть хиляди българи бѣха пленени. Жестокиятъ византиецъ нареди да ги ослѣпятъ и въ това ужасно състояние ги изпрати на Самуила, като остави на всѣки сто войника по единъ едноокъ водачъ.

Предавайки останалата войска на сина си Радомира, Самуилъ тръгна за западна Македония, вѣроятно за да уреди отбраната на страната. Въ Прилепъ той бѣ застигнатъ отъ печалното шествие на своитѣ ослѣпени войници. При вида имъ той падна безчувственъ. Когато се свѣсти, той поиска вода. Следъ нѣколко глътки той се разтрепери и издъхна (1014 г. септемврий).

Въ това видение съ несравнимо трагично величие Самуилъ изчезва отъ историческата сцена. Почти цѣли четиридесеть години той я запълняше съ буренъ блѣсъкъ. Той притежаваше както гениялностьта на воененъ, тъй и инстинкта за всички велики работи. Той имаше особено въ най-висока степень национално чувство. „Националенъ герой“, това е названието, което най-често се явява подъ перото на Шлумберже, когато говори за него. Той бѣше наистина не само най-представителната фигура на българската енергия, но сжщо тъй, предтечата и ако може да се каже, увѣнчания пророкъ на мисъльта и националния идеалъ на българския народъ. Това е спомена, който той е оставилъ въ българската земя и особено въ западна Македония, която го е родила[1] и гдето колкото легендата, толкова и паметницитѣ на неговото владичество призоватъ съ благочестие неговата сѣнка — страждуща и неутешима. . .

Приемникъ на Самуила бѣ неговиятъ синъ Радомиръ, когото чуждитѣ лѣтописци наричатъ Гавраилъ Романъ. Той бѣ сжщо тъй единъ забележителенъ пълководецъ. Той нанесе кървави поражения на византийската армия, но едва нѣколко месеца следъ неговото възцаряване, той бѣ убитъ съ измама. Неговиятъ убиецъ, Иванъ Владиславъ, грабна короната и започна преговори за миръ съ Византия; между туй националната партия, на чело на която стоеше единъ отъ сподвижницитѣ на Самуила, Ивацъ, го застави да продължи войната. Четири години продължи тя безъ прекѫсване и съ промѣнчиви успѣхи. България бѣше доста накърнена, но все още се държеше. Но въ 1018 г. Иванъ Владиславъ, който обсаждаше Дурацо, биде убитъ тамъ. Нѣкои феодални владѣтели започнаха частни преговори съ Византия. Царица Мария, слаба и изплашена жена, влѣзе отъ своя страна въ преговори. Започна една капитулация, която предаде въ рѫцетѣ на гръцката империя всичко, що оставаше отъ България. Тогава Ивацъ, съ известно число българи патриоти се оттегли въ планинитѣ, гдѣто продължи съпротивата. Когато видѣха, че всички опити да го сломятъ съ сила сѫ напразни, гърцитѣ прибѣгнаха до хитрость. Охридскиятъ пълководецъ, Дафномелосъ, отиде при Иваца и злоупотребявайки съ гостоприемството му, го плени и му извади очитѣ. Тази отвратителна примка трѣбваше да приключи по единъ жалъкъ начинъ героичния цикълъ на най-грандиознитѣ войни, които гърци и българи бѣха водили помежду си презъ срѣднитѣ вѣкове.

---

[1] Споредъ една версия, разпространена между първитѣ български историци, бащата на Самуилъ, Шишманъ, билъ дошълъ въ Македония отъ Търново, старата столица на България. Неотдавнашни изследвания установиха, че той е родомъ отъ самата Македония, отъ околностьта на Мокра, на западъ отъ Охредското езеро.

Заветната мечта на Васили II бѣше най-сетне осѫществена: омразната България не сѫществуваше вече. При връщането си въ Цариградъ той биде посрещнатъ отъ ликуващия народъ, който го награди съ титлата Булгароктонъ — сир. „българоубиецъ“ Въ тоя страшенъ разгромъ България бѣ загубила всичко, освенъ своята религиозна автономия. При първитѣ християнски царе седалището на църквата бѣше Силистра, на Дунава; но при основаването на българското македонско царство, българскиятъ патриархъ — такава бѣше титлата, която носѣше — последва новата династия и опредѣли за свое седалище Охридъ. Пропадането на царството не промѣни положението на българската църква. Съ три постановления Василий II потвърди всичкитѣ ѝ права и прерогативи. „Българитѣ, казва французкиятъ историкъ Е. Денисъ, запазиха поне своята църковна независимость. Охридъ, който бѣ преди столицата на западна България, остана тѣхенъ църковенъ центъръ.“ Така, презъ най-мрачнитѣ премеждия Македония продължаваше да изпълнява своята предопредѣлена роля на пазителка на българския духъ и съзнание...

Българитѣ отъ Македония бѣха премного войнствени и имаха пре-силно национално съзнание, за да се примирятъ съ робството. Затова въ 1040 г. ний ги виждаме да се бунтуватъ срещу византийското иго. Знакътъ за това движение бѣ даденъ отъ Делянъ (Долианосъ, както го наричатъ византийскитѣ лѣтописци), който казваше за себе си, че е внукъ на Самуила и, който вѣроятно е билъ такъвъ. Той бѣ избѣгалъ отъ Цариградъ за да повдигне своя народъ.

Прозорливиятъ умъ на Деляна, казва лѣтописецътъ Скилица, бѣ добре разбралъ, че този народъ, тъй нещастенъ, тъй гордъ, съ духъ тъй дълбоко независимъ и сжщевременно тъй грубо потиснатъ, чакаше за да се вдигне срещу своитѣ господари да намѣри само водачъ, потомъкъ на неговитѣ древни царе, за да го води къмъ победи и слава. Така той успѣ много лесно да повдигне това грубо и просто землedѣлско население, което още си спомняше много добре времето, когато то не бѣше въ робство и което страстно обичаше спомена за нѣкогашната си свобода. Принудени отъ толкова години да криятъ своитѣ истински чувства, превити подъ едно иго, което мразѣха, българитѣ незабавно се притекоха окохо тоя спаситель, който имъ се предлагаше. Веднага тѣ се вдигнаха масово, като единъ човѣкъ. Делянъ, представенъ на народа върху щитъ, споредъ стария народенъ обичай, бѣ, при най-голѣмъ народенъ ентусиазъмъ, тържествено прогласенъ за български царь.

Делянъ се яви начело на българитѣ въ Скопье, „старинната столица на тѣхния народъ“ казва Шлумберже. Отъ възстаницитѣ, пристигащи отъ всички крайща на Македония, той скоро образува една значителна армия. Новиятъ царь бѣше, споредъ лѣтописеца Пселосъ, „твърде сведущъ въ военнитѣ работи“. Отъ първитѣ срещи още той одържа блѣскави победи и продължи настѫплението съ неудържимъ полетъ. Докато неговитѣ пълководци преследваха византийскитѣ войски, достигайки до Беоция на югъ и на изтокъ до Адриатика, той самиятъ обсаждаше Солунъ. Тревогата въ Византия бѣше силна и изглеждаше, че Самуиловото време ще се върне, когато Делянъ трагично загина. Той бѣ плененъ съ измама и нему, както на Иваца, избодоха очитѣ. Останала безъ водачъ, македонска

България пакъ наведе глава подъ византийския яремъ. Обаче нейното покоряване бѣ само едно временно примирие. Въ 1073 г. тя отново се повдигна. Възстанието и този пжть почна блѣскаво. Византийската армия бѣ напълно разбита предъ Скопье. Но по-нататъшнитѣ операции бѣха зле водени и гърцитѣ, спечелили време да съберать войски, успѣха да потушатъ движението.

Сега вече за Македония почва единъ мраченъ периодъ. Номинално тя е подъ властьта на Византия; въ сжщность тя е плячка на варваритѣ. Най-напредъ, нахлуха въ нея печенегитѣ, диво племе, което, тръгнало отъ прездунавскитѣ равнини, се бѣ разлѣло въ полуострова като опустошителенъ потокъ; следъ това се явяватъ куманитѣ, дошли сжщо така отъ степитѣ, диви номади, които разрушаваха всичко по пжтя си. Най-после Македония преживѣ нашествието на норманитѣ съ Робертъ Гискаръ и неговия синъ Боемондъ, който бѣ господарь на цѣлата область, източно отъ Вардара, отъ Кастория и Мъгленъ до Скопье.

Положението на Дунавска България бѣ сжщо така отчаяно. На нейна територия печенегитѣ и куманитѣ бѣха настанили главнитѣ си лагери. Тя бѣше прочее постояненъ театъръ на тѣхнитѣ страшни екцеси.

България страдаше жестоко отъ тия нашествия на варваритѣ, но въ края на краищата на тѣхъ тя дължеше своето възкресение. Печенеги и кумани воюваха безспирно безъ почивка срещу Византия. Най-сетне тѣ не само унищожиха нейната власть надъ северна България, но разклатиха цѣлата й военна мощь. Разнебитеното състояние, въ което се намираше империята събуди надеждитѣ на българитѣ. Въ 1186 г. двамата търновски боляри, братята Петъръ и Асенъ, се вдигнаха и обявиха независимостьта на България. Петъръ бѣ коронясанъ за царь и търновскиятъ владика получи титлата патриархъ. Така българската църква бѣ възстановена съ двойнитѣ атрибути на своя суверенитетъ.

Дългото робство, прекарано отъ България не бѣ съ нищо засегнало старитѣ военни добродетели на нейния народъ. С
своята импровизирана войска, Петъръ и Асен
почнаха отъ начало да безпокоятъ византийската армия, следъ това я биха въ нѣколк
редовни бойове. Така България започна бърз
да си възвръща, съ часть отъ своята нѣко

гашна територия, своя воененъ престижъ отъ миналото.

Подъ Калояна (1197—1207) българската мощь се укрепи по единъ още по-блѣскавъ начинъ. Калоянъ е една отъ най-великитѣ фигури на старата българска история. Той бѣ, споредъ мнението на всичкитѣ негови съвременници, единъ страшенъ военачалникъ. Съ смѣлостьта на своитѣ предприятия и съ буйностьта на своя характеръ, той напомня царь Самуила. Като него той прекара царуването си въ непрекжснати войни. Отначало той воюва̀ противъ гърцитѣ, но въ 1204 год. положението на Изтокъ бѣ разстроено отъ едно угрожаваще събитие, което трѣбваше скоро да се отрази сжщо така и върху България: кръстоноситѣ завладѣха Цариградъ, основаха латинската империя на изтокъ и си раздѣлиха византийскитѣ владения на полуострова. Калоянъ отначало се опита да се разбере съ тѣхъ. Той имъ предложи съюзъ, но неговото предложение бѣ отхвърлено съ презрение. Тогава, оскърбенъ въ достоинството си и разтревоженъ за бждещето на своето царство, той обърна своитѣ удари срещу амбициитѣ и дързостьта на своитѣ нови съседи. Въ хрониката на Жофруа де Вилъ-Ардуенъ намираме интересенъ разказъ за тази дълга, настървена борба. Българскитѣ войни се показаха достойни противници на западното рицарство. Въ Адрианополската битка (1205 г.) Калоянъ бѝ Бодуена Фландрски и го плени. Показватъ още въ Търново кулата, въ която славниятъ рицарь бѣ затворенъ и която още носи неговото име. До 1207 година, година въ която Калоянъ умрѣ, латини и българи се биха непрестанно.

Неустрашимъ воинъ, Калоянъ въ сжщото време бѣ и единъ твърде способенъ политикъ. Преговоритѣ, които той водѝ съ Светия Престолъ издаватъ у него голѣма амбиция, последователность и особна прозорливость. Присъединявайки временно българската църква къмъ Светия Престолъ, той получи кралска корона отъ него; той обаче се стремѣше къмъ императорска титла. Въ кореспонденцията съ Инокенти III, интересна въ много отношения, той настоява именно върху това. Неговитѣ планове отиваха дори по далеко: той се домогваше да наследи Източната империя. Смъртьта му попречи да изпълни своитѣ грандиозни проекти, но той живѣ достатъчно, за да възобнови политическитѣ традиции на своитѣ славни предшественици и да възкреси тѣхния идеалъ за величие.

Наследникътъ на Калояна, Борилъ, остави въ историята единъ неопредѣленъ споменъ. Знае се, че той воюва съ кръстоносцитѣ. Анри де Валансиенъ разказва, че тѣ сж го разбили при Пловдивъ. Сжщиятъ лѣтописецъ разказва, че въ това време единъ български князъ по име Славъ (Esclas), първъ братовчедъ на Борила, царуваше въ източна Македония. При все това, Славъ не бѣше неприятель на кръстоносцитѣ, а напротивъ тѣхенъ съюзникъ. Той дори се ожени за дъщерята на латинския императоръ въ Цариградъ, Хенрихъ Фландърски, нѣщо, което му позволи да прибави една лилия на българския гербъ. Срѣдна Македония въ това време принадлежеше на единъ другъ български князъ, нареченъ Стрезъ. Само северна Македония съ Скопье бѣше подъ непосрѣдствената власть на българската държава.

България обаче намѣри своята териториална цѣлость само при наследника на Борила, Иванъ Асенъ II. Това бѣше единъ владѣтель — цивилизаторъ. Той се занимаваше съ благосъстоянието на народа си и покровителствуваше търговията. Българскитѣ лѣтописци възхваляватъ неговата набожность; даже византийскитѣ източници се съгласяватъ, че той бѣ благороденъ и хуманенъ. Той бѣ миролюбивъ, но трѣбваше да се подчини на тежкия законъ на епохата и презъ време на дългото си царуване (1218—1271) той често водѝ войни. Унгарци, гърци, кръстоносци бѣха по редъ негови неприятели. Щастливъ въ всички почти свои предначинания, той можа да събере подъ скиптъра си цѣлото наследство на Симеона. При неговата смърть България се допираше до три морета. Тя се простираше отъ Дунава до Егейско море и отъ Черно море до Адриатика, гдето притежаваше Дурацо. Съ изключение на Солунъ и неговата околность, цѣла Македония бѣше съставна часть отъ българската територия.

Подъ Иванъ Асена II България достигна кулминационната точка на своето величие и благоденствие. Неговото царуване, за нещастие, бѣ последвано отъ бързъ упадъкъ.

Ние не ще влѣземъ въ подробноститѣ на този безпокоенъ и тъменъ периодъ. Много причини съдействуваха за упадъка на България. Династическитѣ разцепления и развитието на феодализма разпокѫсваха силитѣ на държавата. Разположена на единъ пжть на нашествие, България трѣбваше да понася опустошенията на всички варвари, дошли оттатъкъ Дунава, отъ които татаритѣ, появили се къмъ края на XIII в., бѣха едни отъ най-страшнитѣ. Отъ друга страна, поради близостьта си до Цариградъ, тя трѣбваше да понася непрекжснато ударитѣ на византийцитѣ и на кръстоносцитѣ. Най-после на западната си граница тя видѣ да се вдига срещу нея сръбското кралство, което, запазено отъ варварскитѣ нашествия и безъ да е въ тѣсно съприкосновение съ гърцитѣ и латинитѣ, можа да закрепне и да стане застрашително. Заобиколена отъ вси страни съ неприятели, принудена да се бори и отблъсва удари по всички посоки, България найсетне се изтощи. Тя имà още презъ следващия вѣкъ юначни царе, които хвърлиха недълготраенъ блѣсъкъ върху нейната история, но нищо не можа да спре нейното падане. Напротивъ, всичко го ускори и на първо мѣсто моралната и религиозна криза, изразена у народа чрезъ богомилството.

Богомилството, тази известна секта, родена въ България въ началото на X в., се разпространи въ цѣла южна Европа и достигна до южна Франция, гдето неговитѣ адепти сж познати подъ името албигойци и водуезци. Богомилитѣ въ сжщность проповѣдваха връщане къмъ първоначалнитѣ форми на цървата. Следователно, тѣ бѣха предшественици на Реформацията. Отъ обществено гледище обаче тѣхното учение бѣше чисто анархистично. Тѣ отхвърляха властьта и отричаха държавата. Тѣхния идеалъ изглежда да е билъ единъ видъ мораленъ комунизъмъ. Това бѣше чистъ продуктъ на славянския духъ, винаги жадуващъ за абсолютното. Каквато и да е била впрочемъ философската страна на тази секта, безспорно е, че тя упражни върху духа на българитѣ едно разлагаще въздействие. Тя пропагандираше отвращение къмъ войната и направи народнитѣ маси безучастни къмъ сждбинитѣ на държавата. Това учение намира и въ наши дни горещи защитници. Тѣ напомнятъ, че богомилството е било преди всичко единъ бунтъ срещу тиранията на догмитѣ и притѣсненията на силнитѣ, че това бѣ въ разцвѣта на феодалната епоха и много по-рано отъ голѣмитѣ освободителни движения на европейския духъ, една школа на демокрацията и свободната мисъль; че съ изгарянето на богомила Василий за ересь, България може да се похвали, че дълго преди Иванъ Хуса е дала на свѣта единъ мжченикъ за духовната свобода. Всичко това заслужава да се вземе подъ внимание. Но сжщо така доказано е, че обществения нихилизъмъ и моралната анархия, подържани отъ богомилството въ неговия последенъ периодъ отслабиха извънредно много устойчивостьта на България въ една епоха, когато нейното бждеще зависѣше единствено отъ успѣха на нейното оржжие.

Известно е ненадейното появяване на турцитѣ въ Европа (1353 год.) и тѣхнитѣ поразителни успѣхи. Балканскитѣ държави трѣбваше една по една да подпаднатъ подъ тѣхнитѣ удари. Най-напредъ бѣ редътъ на България. Тя бѣ по онова време раздѣлена на три части и не можа да се обедини срещу нападателитѣ. Въ съпротивлението имаше нѣколко славни епизоди, останали безъ резултатъ. Турскитѣ набѣзи, които безспирно се подновяваха, намаляваха българската територия. Въ 1393 г. старата царска столица Търново падна следъ една героична тримесечна борба. Петь години по кжсно турцитѣ завладѣха Видинъ, последното убѣжище на българската независимость. Отсега нататъкъ България бѣ само една отоманска провинция. Сърбия и това, което остана отъ византийската империя, трѣбваше малко по-кѫсно да претърпятъ сѫщата участь.

Какво бѣше положението на Македония при приближаването на това голѣмо историческо сътресение?

Казахме, че сръбската държава бѣ въ XIV вѣкъ застрашителна за отслабнала България. Основана късно и късно обединена, Сърбия можа най-сетне, благодарение на своето географическо положение, което я предпазваше отъ неприятелски нападения и на щастливото управление на силната династия на Неманитѣ, да засили значително своето могѫщество. Къмъ края на XIII в. ние виждаме вече, че сърбитѣ се опитватъ да се разпрострatъ въ Македония. Въ 1282 г. тѣ можаха да завзематъ часть отъ северна Македония, а именно Скопье. Следъ това тѣхното настѫпление спрѣ. Между това амбициитѣ имъ растѣха безъ мѣрка и тѣ ги заставиха да влѣзатъ въ конфликтъ съ българитѣ. Сблъскването стана въ 1330 г. близу до Кюстендилъ. Благодарение на едно вѣроломство (тѣ атакуваха въ день на примирие) сърбитѣ бѣха победители.[1] Този успѣхъ, като ги освобождаваше отъ заплашването на българитѣ, имъ отвори вратитѣ на Македония. При краль Душана, който бѣ великъ монархъ, сърбитѣ станаха господари на цѣлата македонска земя.

Империята на Душана бѣ кратковременна, защото тя имаше за основа само победата и за гаранция само гения на единъ смъртенъ човѣкъ. Съ смъртьта на Душана (1355 год.) неговото дѣло почна веднага да се разрушава. Населена отъ единъ народъ чуждъ на сърбитѣ и зле разположенъ къмъ тѣхъ, Македония първа се откжсна. Тя биде раздѣлена между множество голѣми феодални владетели, които скоро се прогласиха независими. Така Углехъ царуваше въ източна Македония, Деянъ на северъ отъ тая провинция, а Вълкашинъ (Вукашинъ) въ Прилепъ.

Сърбитѣ претендиратъ, че всички тѣзи деспоти бѣха отъ тѣхния народъ. Макаръ за нѣкои отъ тѣхъ това да не е сигурно, ние can можемъ да го приемемъ, защото тѣхния произходъ нѣма никакво значение за етническия характеръ на Македония: не за пръвъ пжть се случва, вследствие на победа или по изборъ дори, единъ князъ да царува въ чужда страна. Така въ 1258 г. сърбинътъ Константинъ, внукъ на сръбския краль Стефанъ Неманъ, бѣ каченъ по волята на болярит ѣ на търновския престолъ и стана царь на Дунавска Балгария. Това което има значение отъ гледище на еволюцията на народитѣ на полуострова и поради това отъ гледището на противоречията, създадени въ последно време за етнографическитѣ имъ граници то е да се знае, какво бѣше националното съзнание на славянитѣ въ Македония подъ недълготрайното сръбско владичество и какво име имъ даваха съвременницитѣ.

---

[1] Ето какво казва по този поводъ ческиятъ историкъ Иречекъ: „Българитѣ се бѣха пръснали въ околноститѣ и Михаилъ (тѣхния царь), въведенъ въ заблуждение отъ водящитѣ се преговори съ сърбитѣ, не очакваше никакъвъ бой въ тоя день“ op. cit, стр. 276—277.

Ние вече споменахме, че славянскиятъ езикъ, говоренъ въ IX в. въ областьта на Солунъ и на който братята Кирилъ и Методий преведоха свещенитѣ книги, бѣ старобългарския, или палеобългарския. Въ тази епоха следователно македонскитѣ славяни по отношение на езика си съставляваха часть отъ българската нация. Св. Климентъ е друго доказателство за това. Казахме по-горе, че този епископъ въ началото на X в. преподаваше славянската писменость въ Охридъ и проповѣдваше Евангелието на тамошното население. Единъ анонименъ биографъ отъ XII в., който описва живота му, нарича Климента апостолъ и защитникъ на българската земя. Тази благочестива хроника завършва съ една молитва къмъ Св. Климента да предпазва българитѣ отъ всѣко зло и да даде миръ на българския народъ. Трѣбва ли да припомняме отъ друга страна, че българското царство на Самуила имаше основата на своето могжщество въ Македония и че, защото извади очитѣ на 15,000 души македонски славяни, византийскиятъ императоръ Василий II бѣ нареченъ Булгароктоносъ, което ще рече българоубиецъ? Въ 1040 год. срещу гръцкото владичество въ Македония избухна едно възстание, центърътъ на което бѣше Скопье. Единъ скандинавски князъ, князъ Харалдъ, който командуваше единъ отрядъ нормандски наемници на служба у византийцитѣ, съдействува за потушаване на възстанието. Затова въ норвежкитѣ пѣсни Харалдъ е нареченъ Болгаробрениръ, което ще рече „разрушитель на България“.

Писанията на кръстоносцитѣ по този въпросъ сж също така красноречиви. Робертъ Реймски нарича Македония българска земя. Гюйомъ Тирски разказва за нещастното приключение на епископа отъ Пюи който, настанилъ палатката си край Битоля, билъ нападнатъ и взетъ въ пленъ отъ българитѣ отъ околностьта.

Но най-убедителнитѣ доказателства се намиратъ въ византийскитѣ източници. Въ 1084 год. епископъ Теофилактъ зае престола на св. Климента въ Охридъ. Теофилактъ бѣше гръкъ отъ Цариградъ, изтънченъ и образованъ. Той страда отъ това, че е въ изгнание у варваритѣ и неговитѣ писма издаватъ болезнена носталгия. Той пише на нѣкой си Анема: „Ти тълкувашъ съня ми, о най-обични отъ хората, въ смисълъ, че съмъ сталалъ самъ варваринъ като живѣя между българитѣ . . . За насъ, които живѣемъ отъ години вече въ земята на българитѣ, простащината е станала наша приятелка и се настани на нашата маса". Върналъ се въ Охридъ следъ едно пжтуване въ Цариградъ, той пише на императрица Мария: „И така, азъ се връщамъ при българитѣ, азъ, цариградчанинъ по душа чуждъ за тѣхъ и вече мириша на гнило както тѣхнитѣ дрехи отъ овчи кожи."

Всички византийци, безъ изключение, не сж гледали никога иначе на македонскитѣ славяни освенъ като на българи. Въ началото на XIV в. южна Македония бѣше въ властьта на гърцитѣ. Охридъ бѣше въ тѣхни ржце. Презъ това време архиепископътъ на този градъ получи отъ Андроникъ Палеологъ подаръкъ една плащаница съ следния надписъ: „Пастирю на българитѣ, спомняй си въ твоитѣ молитви за владетеля Андроникъ Палеологъ".

Отъ всичко това излиза — и много други доказателства биха могли да се приведатъ — че до XIV в. македонскитѣ славяни бѣха смѣтани отъ чужденцитѣ като принадлежащи къмъ българския народъ. Такова бѣше впрочемъ и формалното мнение на сърбитѣ, когато тѣ завладѣха Македония. Така, наскоро следъ завоюването й, сръбскиятъ краль Душанъ прибави къмъ титлата си и тази на български царь. Въ въведението на своя знаменитъ законникъ, той казва изрично,[1] че царува надъ български земи. Въ сѫщность, по отношение на българскитѣ земи той владѣеше само тѣзи въ Македония. Още по явно става това у феодалитѣ, които следъ Душановата смърть откѫснаха Македония и създадоха отъ нея своитѣ кратковременни княжества. Въ желанието си да озаконятъ владението си, което бѣха добили само чрезъ победа, тѣ искаха да ги наричатъ само крале на българитѣ. Такава е и титлата, която имъ даваха тѣхнитѣ съвременици. Така лѣтописецътъ Мусаки[1], единъ благороденъ албанецъ отъ царско потекло, избѣгалъ въ Италия, като говори за Вукашина, който царуваше въ Прилепъ казва, че той е краль на България, re di Bulgaria. Единъ другъ лѣтописецъ отъ онова време, отъ сръбски произходъ, Михайло Константиновичъ[2] пише, че Вукашинъ и Углишъ, които имали единия източна, а другия западна Македония, царували надъ български земи. Синътъ на Вукашина, Марко,[1] е нареченъ сжщо отъ Константиновича „български князъ“ и отъ Мусаки — re di Bulgaria. Впрочемъ малкитѣ княжества, които вследствие на увеличаващиятъ се безпорядъкъ на Балканитѣ се бѣха появили въ Македония, бѣха кратковременни. Тѣ паднаха подъ ударитѣ на турцитѣ почти едновременно съ другитѣ български земи.

---

[1] Ст. Новаковичъ, Законника на Стефанъ Душанъ царь сръбски (на сръбски), Бѣлградъ, 1898, стр. 3.

---

[1] Като говори за родословието на своитѣ прадѣди, Мусаки пише: „Отъ този синьоръ Теодоро произлиза синьоръ Андреа Мозаки втори, който бѣ севастократоръ, който се би съ Краля Вушакина, краль на България“. Споменитѣ на Мусаки сѫ публикувани въ Chroniques Greco-Romanes отъ Шарлъ Хопфъ.

[2] Мемоаритѣ на Константиновичъ сѫ публикувани въ сръбското списание Гласникъ (1865 г.)

Остава сега да кажемъ нѣколко думи за турското владичество. То не изглежда да е било въ началото много сурово. Турцитѣ бѣха още малочислени и заемаха само стратегическитѣ пунктове въ България.

Подчинени на сурова дисциплина, запазили още привичкитѣ на строгия животъ на едно войнствено племе, тѣ тогава още не се предаваха, както се вѣрва, на екцеситѣ, за които по-после бѣха укорявани. Отъ друга страна българитѣ, у които традициитѣ на миналото бѣха още много близки, смѣтаха — утѣшителна илюзия! — робството си като едно преходно състояние. Европейскитѣ коалиции срещу полумесеца подържаха въ действителность у тѣхъ, както и у всички християни подчинени на турцитѣ, на́деждата за едно близко освобождение. Въпреки поражението при Никополъ (1396 г.), гдето бѣ разбита французката и германска кавалерия и нещастието при Варна (1444 г.), гдето загина цвѣта на полската и маджарската аристокрация, вѣрата въ крайната победа на християнството оставаше непокжтната въ сърдцата на българитѣ. Въ 1571 г. битката при Лепантъ, кждето Донъ Жуанъ Австрийски нанесе по море първия ударъ върху репутацията на турцитѣ, смѣтани до тогава за непобедими събуди у българския народъ вѣрата, че очакваниятъ часъ най-после бѣ ударилъ. Въ 1595 г. въ Търново избухна сериозно въстание. Надеждата бѣше у князъ Баторий, за когото бѣ съобщено, че пристига на чело на една войска отъ маджари, сърби и кумани. Този князъ наистина се яви на Дунава и тамъ имà блѣстящъ успѣхъ, но това бѣ една отъ ония победи безъ резултатъ, които само усилваха огъня у турцитѣ и правѣха тѣхното отмъщение още по-страшно.

---

[1] Сърбитѣ смѣтатъ Марко за най-великъ тѣхенъ народенъ герой. Тѣ го сравняватъ съ Ролана. Това е още една черта на познатата мегаломания на тоя народъ, защото фигурата на Марко, каквато я опредѣля историята, нѣма нищо общо съ чистия образъ на внука на Карла Велики. Марко бѣше жестокъ, лукавъ, самохвалко и когато трѣбваше ди се бие, извънредно страхливъ. Той самъ се хвалѣше и това направи неговото име славно въ сръбскитѣ епопеи, гдето лъжливитѣ храбреци сж превъзнесени съ особена любовь.

Отъ XVI в. нататъкъ положението на българскитѣ земи се само влошава. Турски преселници се настаняватъ въ тѣхъ на голѣми маси. Еничаритѣ, чиито нрави отслабватъ, нахлуватъ въ градоветѣ и сѣятъ тамъ ужасъ. Изолираностьта прави още по-жестока мѫката на България. До като гърцитѣ, които запазиха винаги преимуществото на морскитѣ съобщения и докато сръбското племе, единъ слабъ клонъ отъ което запази на брѣговетѣ на Адриатическо море останки отъ своята независимость, можеха да се радватъ ако не на плодоветѣ на блѣстящата цивилизация на Ренесанса, тогава въ разцвѣта си, поне на утешителния шепотъ на християнството, България бѣ заровена като въ гробъ, въ сърдцето на огромната империя. Само чрезъ рагузскитѣ търговци, които търгуваха изъ цѣлия полуостровъ и чрезъ мисионеритѣ на Propaganda

Fide[1] България можеше да бжде въ контакт съ западния свѣтъ.

И еднитѣ и другитѣ бѣха красноречив и усърдни нейни застжпници предъ християн скитѣ държави. Това може да се каже особен за католическитѣ владици, по-голѣма част отъ които бѣха отъ българско потекло. Един отъ тѣхъ, Парчевичъ, посвети цѣлия си жи вотъ, за да моли помощьта на християнскит владѣтели за освобождението на Българи Неуморимъ пилигримъ, той пжтуваше от Венеция до Варшава, отъ Търговище до Виен проповѣдвайки кръстоносенъ походъ срещ невѣрнитѣ и обещавайки на всички проект рани коалиции съдействието на българит готови да възстанатъ. Парчевичъ умрѣ без да може да получи друго нѣщо освенъ хубав обещания, но вълнението, което той подържащ даде своитѣ плодове. Следъ битката при Виен (1683 г.), която отбелязва втория етапъ от упадъка на Турция, вече неизбѣженъ, едн възстание избухна въ Чипровци. То бѣ п гушено по такъвъ жестокъ начинъ, че спомена за репресиитѣ трѣбваше да отклони за дълго време България отъ всѣкакво начинание срещу нейнитѣ потисници. Презъ следващето столѣтие никакво бунтовно движение не е отбелязано. Нещастнитѣ за Турция войни доведоха руситѣ до Дунава и австрийцитѣ на 12 мили до София, но българитѣ не се помръднаха: тѣ знаеха много добре цената на едно нещастно възстание.

---

[1] Професоритѣ Милетичъ и Милевъ отъ Софи ския университетъ публикуваха на български вър работата на Collegium de Propaganda Fide трудове от много голѣмъ интересъ.

Впрочемъ по малко отъ всѣкога българския народъ бѣ способенъ за едно по голѣмо усилие. Отъ тежко, каквото бѣше всичкото време отъ поробването му, положението на българския народъ бѣ станало отчаяно. Всичко съдействуваше за да го направи непоносимо. Военниятъ упадъкъ на Турция се съпровождаше отъ растящата вжтрешна анархия. Връзкитѣ на провинциитѣ съ Цариградъ подъ редица слаби султани бѣха ослабнали до толкова, че нѣмаше вече никакво спасение отъ локалния деспотизъмъ. Войскитѣ често бити сега, безъ никаква дисциплина, оставяха по пжтя си страшни следи на насилия и разрушение. Разбойнишки банди, сбирщина отъ всѣкаква народность, се откжсваха отъ тѣхъ по пжтя и като се настаняваха въ страната, жестоко я тероризираха. Принудителнитѣ потурчвания, станали държавна политика — защото тѣ имаха за цель да осигурятъ запазването на стратегическитѣ проходи — представляваха другъ бичъ: отъ него българскитѣ християни треперѣха отъ ужасъ.

На това жестоко потисничество българскиятъ народъ можеше да противопостави само хайдутитѣ. Хайдутитѣ бѣха комитаджиитѣ на онова време, обаче неорганизирани. Отмъщавайки за нѣкоя неправда или увлечени отъ авантюризъмъ, тѣ взимаха гората, отъ кждѣто, съ оржжие въ ржка, кръстосваха околностьта, като упражняваха надъ омразнитѣ турци едно кжсо обществено правосждие. Като странствуващитѣ рицари, подвизитѣ на които изпълватъ епоса на срѣднитѣ вѣкове, хайдутитѣ бѣха защитници на угнетенитѣ обаче съ много малка разборчивость и много често съ печални слабости. Народнитѣ епически пѣсни сж ги възпѣли и сж направили отъ тѣхъ любими герои на народното въображение. Тази обичь е заслужена, защото въпреки екцеситѣ, въ които ги хвърляше необузданата имъ природа, тѣ иматъ славата, че сж увѣковѣчили въ душата на българина култъ къмъ героизма и любовь къмъ свободата. Обаче, въпреки тѣхната храбрость, хайдутитѣ бѣха по-скоро протесть, отколкото защита.

За турската власть всичко е казано и несъмнено единодушното ѝ осѫждане е напълно заслужено; но тя имаше едно ценно качество: ако и да потискаше християнскитѣ народи, тя се въздържаше отъ каквато и да е намѣса въ тѣхния духовенъ животъ, тя не се докосваше до душата. Поради затворения си характеръ, българитѣ бѣха особено запазени отъ турското влияние. Затворени и усамотени, нѣмайки съ господаритѣ друга връзка освенъ подчинението, тѣ пазѣха непокѫтнати своитѣ първобитни обичаи, нѣколкото спомени отъ миналото, които бѣха преживѣли разгрома, езика, и смѫтната, почти мистична надежда за възкресение. Потискайки настоящето, турскиятъ режимъ оставяше полуотворена вратата за бѫдещето.

Но покрай турцитѣ, повече жестоки отколкото опасни, толерантни отъ презрение и способни често на великодушие, надъ българския народъ висѣше една смъртна опасность: гръцката църква. Това заслужава нѣкои обяснения.

Видѣхме, че при падането на Дунавска България, въ края на X в., седалището на българската патриаршия, което бѣше въ Силистра на Дунава бѣ пренесено въ Охридъ, въ българска Македония, гдето царуваше Самуилъ. Когато Василий II подчини Самуиловото царство, той, както видѣхме, остави българската църква въ Охридъ да сѫществува и потвърди всичкитѣ ѝ привилегии. Въ 1186 г. братята Петъръ и Асенъ, като възстановиха българската независимость въ Търново, дадоха на търновския епископъ патриаршеска титла. Отъ тогава започнаха да сѫществуватъ две автокефални български църкви — едната въ Охридъ, а другата въ Търново.

Търновската църква заема голѣмо мѣсто не само въ историята на България, но така сѫщо и въ историята на всичкитѣ славянски народи отъ православно вѣроизповѣдание. Тя даде началото на една знаменита литературна школа, влиянието на която, прескачайки границитѣ на българскитѣ земи, се бѣ почувствувало много силно въ Русия и Сърбия. Най-блестящия представитель на тази школа бѣше блаженниятъ Ефтимий, търновски патриархъ. Следъ превзимането на Търново отъ турцитѣ, Ефтимий, прогоненъ отъ престола си, броди изъ Македония и проповѣдва на своитѣ изпаднали въ беда съотечественици вѣра въ Христа и упование въ Бога. Що се касае до неговитѣ ученици, „тѣ се разбѣгаха, казва ческия историкъ Иречекъ, кой въ Русия, кой въ Сърбия, като отнесоха съ себе си български книги, сѫщо както византийскитѣ учени, които следъ падането на Цариградъ, обогатиха Запада съ трудоветѣ на старитѣ класици.“ [1]

Двама отъ ученицитѣ на Ефтимия, Киприянъ и Цамвлакъ, избѣгаха въ Русия; тѣ заемаха единъ следъ другъ престола на Киевската архиепископия, отъ която направиха литературенъ центъръ и огнище на цивилизацията за руския народъ. Единъ другъ ученикъ на търновския патриархъ, Константинъ Философъ, се прибра при сръбския деспотъ Стефанъ Лазаревичъ. Той посвети своето старание и своя голѣмъ писателски талантъ на сръбската литература, която му дължи, между другото, най-хубавото историческо съчинение‘ което тя има отъ тази епоха. „По тоя начинъ, казва руският учень Державинъ, професоръ въ Петроградския университетъ, не само в X и XI в. но, по-късно сжщо, въ XIV и XV в българската литература продължи да служи на сърбитѣ за източникъ на култура.“ Державинъ признава сжщо така значението н българското интелектуално наследство за Русия. „Съ това българско наследство, казв той изрично, южнитѣ славяни и Русия живѣх почти до 18 в..“ Но да се върнемъ къмъ България.

---

[1] Jireček, op. cit. p. 329—330.

Какво стана съ търновската църква след турското завоевание? По този въпросъ могат да се правятъ само догадки. Това което е известно е, че въ една епоха, която не мож да бжде точно опредѣлена, но която е преди XVI в., Търновската църква е престанала да сжществува. Знае се, че при падането на Цариградъ победительтъ призн гръцкия патриархъ въ този градъ за църковенъ и националенъ глава на всички православни християни, обитаващи империята Източна България трѣбваше да бжде първат жертва на този лекомисленъ актъ на султана Търновската църква бѣ унищожена и нейнит епархии преминаха подъ прѣката власть н гръцката патриаршия въ Фенеръ.

Фенеръ, това е единъ кварталъ въ Цариградъ, гдето и до сега е седалището на гръцката патриаршия. Но това име означава освенъ туй, една социална класа и една система. Социалната класа — това е оная срѣда отъ потомци на видни византийски фамилии, която доставяше на Високата порта висши сановници, чиновници въ дипломацията и на Патриаршията — часть отъ висшия ѝ персоналъ. Системата — това е византийския духъ приложенъ въ църквата. Знае се, каква бѣше византийщината отъ времето на Източната римска империя. Пренесена въ областьта на духовния животъ, тя трѣбваше да вземе една още по отвратителна форма: нарекоха я фанариотство. Фенеръ винаги е вдъхвалъ на чужденцитѣ, които сж могли да наблюдаватъ нравитѣ му, единъ непреодолимъ ужасъ. „Кварталътъ, пише въ 1778 г. прускиятъ посланикъ въ Цариградъ Гатронъ, е населенъ отъ така наречената гръцка аристокрация . . . Това е единъ университетъ за всѣкакви злодейства и не сжществува езикъ достатъчно богатъ, за да се наименуватъ всички престжпления, които се вършатъ тамъ. . . Интригитѣ, коварствата, лицемѣрието, измѣната, вѣроломството, особено изкуството да изтръгватъ пари отъ всички, тамъ се изучаватъ методично[1]". И на тази сбирщина състояща се отъ останки отъ византийцитѣ и левантински авантюристи бѣха повѣрени моралнитѣ сждбини на една часть отъ България.

Казваме на една часть отъ България, защото охридската църква сжществуваше още дълго време следъ като търновската бѣше унищожена. За втори пжть въ българската история на Македония се падаше мисията за народното спасение: както въ X в. тя послужи на Самуила за политическото възстановяване на България, така следъ падането ѝ подъ турцитѣ тя стана прибѣжище и пазачъ на независимостьта на българската църква. Каква трудна задача за охридскитѣ патриарси! Тѣ бѣха загубени въ далечнитѣ предѣли на Македония, безъ силни връзки съ Високата порта, почти безъ връзки съ православния свѣтъ, лишени отъ приходи, изложени на страшната ненависть на Фенеръ, и имайки подкрепа само въ вѣрата и любовьта къмъ своя народъ. Но тѣ не измѣниха на дълга си. Упорито и усърдно тѣ пазѣха славното наследие на миналото срещу всички посѣгателства. Подъ тѣхно покровителство, тамъ, кѫдето преди вѣкове св. Климентъ бѣ запалилъ факела на българската писменость, продължаваше да блещука слаба и трепереща, свѣтлината на единъ буденъ религиозенъ животъ, която ожесточено се борѣше да спаси отъ разрушението и забравата писменостьта, традицията и това, което оставаше отъ духа на дѣдитѣ.

---

[1] Цитирано отъ Иречека, op. cit. стр. 444, въ забележка.

Безъ съмнение, охридската патриаршия не можеше, съ течение на времето, да се избави напълно отъ влиянието на гърцитѣ. Елинизмътъ най-сетне пусна своитѣ пипала въ нея. Когато започна периода на упадъка на Турция и въ нейната история се откри ерата, въ която интригата можеше да си позволи всичко и съ парата можеше всичко да се добие, гърци успѣха да узурпиратъ престола на Св. Климента и да наложатъ езика си, както въ службата, така и въ църковното управление.

При все това, макаръ и да бѣха гърци по произходъ, охридскитѣ патриарси бѣха заставени отъ собствения си интересъ да защищаватъ тѣхната църква отъ посѣгателствата на Фенеръ. Тѣ намираха много предимства въ независимостьта на своя престолъ и въ прерогативитѣ, които произтичаха отъ нея и затова тѣ бѣха нейни защитници. Така, въпреки всичко, отъ факта, че тя запазваше своя автокефаленъ характеръ, охридската църква увѣковѣчаваше спомена за нѣкогашното българско величие. Институцията сама по себе си бѣше толкова красноречивъ символъ, съ така обайваща сила на спомена, че даже когато тя случайно попадна въ ржцетѣ на гърцитѣ, нейното национално значение не бѣше никакъ накърнено. Затова охридскиятъ народъ я обгръщаше съ такава бдителна обичъ. Нѣколко пжти презъ турското робство, той бѣ принуденъ да се защити, защото смътно чувствуваше, че за българския народъ тя бѣше повече отъ едно светилище на миналото: залогъ за възкръсване.

Фенеръ никога не се примири съ сжществуването на охридската църква. Той отричаше нейната каноническа база и я считаше като възстанала срещу неговата законна власть. Въ 1702 г. гръцката църква въ Цариградъ отиде до тамъ, че тържествено анатемоса всички ония, които признаваха патриаршеско достойнство на охридския епископъ. Може да се твърди, че желанието на Фенеръ да унищожи охридската патриаршия бѣше, особено на първо време, плодъ на църковна амбиция, подклаждана отъ користолюбие. Чакъ въ срѣдата на XVII в. то се промѣни въ една национална тенденция. Въ действителность, презъ това време въ голѣмитѣ центрове на гръцкото племе се яви единъ ненадѣенъ преломъ, който трѣбваше да преобрази заедно съ всички елински тенденции, и мисията на Фенерската църква.

Осемнадесетиятъ вѣкъ за западнитѣ народи е периодъ на велико просвѣтление.

Отъ тоя блѣсъкъ нѣколко лѫча проникнаха и въ странитѣ, обитавани отъ гърци. Много училища се основаха въ тѣхъ. Пропагандирайки култа на миналото, тѣ събудиха амбициитѣ на елинизма. Момента впрочемъ изглеждаше благоприятенъ за разцъфването на велики надежди.

Упадъкътъ на Турция очевидно растѣше и изглеждаше, че нейното наследство скоро ще се открие. Въ очитѣ на фенерскитѣ гърци времето за възкресяване византийската империя бѣ вече настѫпило. „Гръцкиятъ проектъ" на Екатерина II даваше плъть на тия фанариотски мечти и така да се каже ги вкарваше въ европейската действителность чрезъ редица преговори между Виена и Петроградъ Елитътъ на западната интелигенция бѣш въ възторгъ отъ това. Волтеръ пишеше на знаменитата царица, че „ще бѫде прекрасно зрелище двѣтѣ императрици (Екатерина и Мари Терезия) да хванатъ Мустафа всѣка по за едното ухо и да изхвърлятъ султана вънъ от Европа.“ Наистина до тамъ още не бѣ стиг нало и неуспѣха на експедицията на граф Орловъ въ Морея трѣбваше да покаже, че турчинътъ не се оставяше да го хванатъ за ухото фактътъ обаче оставаше несъмненъ: турскат империя бѣше въ упадъкъ. Фенеръ имаше добр пунктове за наблюдаване напредването на злото, тъй като той доставяше на Турция господаритѣ на влахо-молдавскитѣ княжества, тъ близко замѣсени въ ориенталската политик на XIX в., и главнитѣ драгомани на Високат порта, които малко по-малко, отъ прости чиновници, каквито бѣха въ началото, се бѣх издигнали постепенно до важни роли въ рѫководенето на външнитѣ отношения на Имп рията.

Тѣзи високи сановници, заедно съ заб гатѣлитѣ въ търговията по Срѣдиземно и Черн море гърци, които жертвуваха за училища и покровителствуваха наукитѣ, сѫ истинскитѣ сподвижници на политическото възраждане на елинизма. Тѣ бѣха вдъхновителитѣ на така наречената „велика идея“, т. е. идеала за една велика Гърция, поглъщаща въ себе си всичкитѣ православни народи на Отоманската империя безъ разлика на народность.

Фенерската църква бѣше опредѣления органъ на тази политика. Презъ течение на повече отъ три столѣтия тя не бѣше забележила, че ней се пада такава мисия, но щомъ ѝ привлѣкоха вниманието върху нея, тя положи особени старания да я изпълни. Асимилационното дѣло, така схванато, имаше за свой пръвъ обектъ българския народъ. Мотивътъ на това е очевиденъ. Освенъ че тѣ съставяватъ въ сърдцето на Балканитѣ най-многочисленото население, българитѣ, чиято компактна маса слиза отъ брѣговетѣ на Дунава до Егейското море, отдѣлятъ Цариградъ отъ останалата часть на полуострова. Елинизмътъ прочее трѣбваше да погълне това чуждо племе, свързано съ лоши исторически спомени, преди да развие своитѣ честолюбиви политически планове.

Работата изглеждаше впрочемъ наполовина извършена. Следъ унищожението на търновската патриаршия, страната между Дунава и Балкана както и българска Тракия бѣха подъ непосрѣдната власть на църквата. Фанариотитѣ бѣха наложили вече въ тия провинции гръцката литургия и всички външни знакове на елинизма. Обучението въ училищата трѣбваше да направи останалото. Но на пжтя на Великата идея се изправяше охридската патриаршия, едно сериозно препятствие, което щѣше да стане още по-заплашително въ бждеще. По традиция, почти установена и по име тази църква бѣше българска. Подъ нейното крило споменътъ за миналото живѣеше готовъ да се разцъфне при първия топълъ лъхъ. Българската писменость, ревниво пазена отъ монаситѣ, можеше единъ близъкъ денъ да излѣзе отъ монаститѣ и църквитѣ, да възпламени душитѣ, дремещи още, но пълни съ потенциална енергия и да изправи отново на крака едно опасно племе, чието неочаквано възкръсване Византия бѣше видѣла вече съ ужасъ въ XII в. Едно друго съображение правѣше това опасение още по смущаващо. Охридската църква, макаръ и морално малко отслабнала, бѣ успѣла да влѣзе въ известенъ контактъ съ свободното християнство. Тя подържаше връзки въ

Русия, Италия и особено Австрия. Тя бѣ търсила въ тия страни ту парична помощь, ту политическа подкрепа за освобождението на България. Това вече бѣ доста за да вдъхне недовѣрие на гръцката църква и да разтревожи фанариотитѣ. Но ако подъ натиска на едно народно пробуждане охридската патриаршия намѣреше единъ жизненъ кълнъ и благодарение на добре подържанитѣ отношения съ чуждитѣ дворове, тя спечелѣше увеличение на своя престижъ, нѣмаше ли тя да се пречи на Великата идея и да я спъне? Трѣбваше прочее, да се премахне тази пречка на елинизма и да се очисти пѫтя за могѫществото на фанариотската църква.

Унищожаването на охридската патриаршия не можеше да стане освенъ съ ферманъ на Високата порта. Фенеръ употрѣби за това наймогѫщитѣ срѣдства на интригата. Така Иванъ Ипсиланти, фамилията на когото даде много драгомани, внуши на Дивана да унищожи привилегиитѣ на българската църква и да я подчини на Фенеръ; той даде като мотивъ подозрителнитѣ отношения, които българскитѣ патриарси отъ Охридъ били ужъ подържали съ Австрия. Тази инсинуация нѣмà разултатъ веднага, но опитътъ бѣ често подновяванъ, д като най-после, въ 1767 г. гръцката църк постигна цельта си: охридската патриарш бѣ унищожена и нейнитѣ епархии минаха под властьта на Фенеръ. Последниятъ българск патриархъ Арсений, трѣбваше да напусне св хубавъ Охридъ — той бѣ тамъ роденъ — и д отиде на заточение. Той умрѣ въ Света гор

Ето най-после гръцката църква безспорен господаръ на всичкитѣ български земи. Свободно и широко поприще се откри за елинизма той ще се погрижи да не го загуби. Той щ преследва българската писменость, ще с стреми да разруши остатъцитѣ отъ миналот на това ненавистно племе, всичкитѣ спомен за величие, всички традиции за независимость неговото съзнание и честолюбие и неговата душа, ще се опита дори да накара българитѣ да забравятъ името си, за да ги прибере после като безимененъ приносъ въ великото гръцко семейство.

Изглеждаше че Византия най-после бѣше добила подъ друго име и по други пѫтища великия и окончателенъ реваншъ надъ българитѣ, къмъ който въ течение на вѣковетѣ тя напраздно бѣше се стремила: страшнитѣ нѣкога бранници, които толкова пжти се бѣха хвърляли на стенитѣ имъ, грознитѣ викове на които бѣха карали да треперятъ въ Влахернскитѣ палати тѣхнитѣ бледи, облечени въ пурпуръ императори, бѣха останали роби на Фенеръ. Цикълътъ на нѣкогашнитѣ битки изглеждаше завършенъ: българскиятъ народъ вече не сжществуваше и не можеше да сжществува...

Но когато нощьта се спущаше надъ България и я заобикаляше съ своята тъмнина, въ единъ монастиръ на Света Гора, единъ скроменъ монахъ, наведенъ надъ стари ржкописи, търсѣше чертитѣ на българското минало и търпеливо и благоговейно възстановяваше кжсъ по кжсъ неговото развитие, смисъль и слава. Въ едно простодушно и патетично кратко съчинение той разкри на своитѣ сънародници каква бѣше България на бранницитѣ, на царетѣ и на светиитѣ. България трепна отъ гласа му и това бѣ събуждането.

Този монахъ се казваше Паисий. Той бѣ българинъ отъ Македония.

ГЛАВА II.

Македонскитѣ литератори презъ време на българското възраждане.

I. Македонскиятъ монахъ Паисий пише въ 1762 г. своята българска история и, будейки у съотечественицитѣ си спомена за миналото и гордостьта на тѣхната раса, открива периода на възраждането. II. Хаджи Иоакимъ отъ Кичево и Кирилъ отъ Тетово публикуватъ въ началото на XIX в. първитѣ книги на новобългарски езикъ върху базата на македонски диалекти. III. Хаджи Теодосий, роденъ въ Дойранъ, основава въ Солунъ първата българска печатница (1838). IV. Неофитъ Рилски, македонецъ отъ Банско, рѫководи въ Габрово (1834) първото образцово училище, публикува първата граматика на новобългарски езикъ и първия преводъ на Новия Заветъ на български езикъ. V. Епископъ Натанаилъ, родомъ отъ едно село близко до Скопье начертава програмата на националното движение, като иска една автономна църква и съ своитѣ съчинения и пропаганда въ Русия и въ славянскитѣ страни предизвиква живи симпатии за своя народъ. VI. Райко Жинзифовъ отъ Велесъ е единъ отъ първитѣ по време между поетитѣ лирици въ новата българска литература. VII. Братя Миладинови отъ Струга публикуватъ въ 1861 първата сбирка отъ български фолклоръ. VIII. Пърличевъ отъ Охридъ дава на българската литература първия преводъ на Илиядата.

Въ своята Епопея на забравенитѣ Иванъ Вазовъ, вдъхновениятъ пѣвецъ на всички велики образи отъ българското възраждане, възкресява и образа на Паисия като го рисува въ една бедна и малка калугерска келия, пишещъ съ лице потънало въ екстазъ и съ трескава ржка тази трогателна хроника на миналото, която трьбваше да прокънти като зовъ отвъдъ живота. Безстрастната история не е въ състояние да прибави много нѣщо къмъ това видение на поета. Ние знаемъ за живота на Паисия само това малко, което той казва за него въ своята книга. Той е роденъ въ Македония въ Разложко, по всѣка вѣроятность въ Банско. Въ една възрасть, която не би могла да се опредѣли, той се покалугерилъ и влѣзълъ въ Хилендарския манастиръ въ Атонъ, гдето неговиятъ по-възрастенъ братъ билъ отъ по-рано. Той самъ ни казва, че е билъ на четиридесеть години, когато е завършилъ своето съчинение. Не ни е известно нито кога, нито кжде е умрѣлъ. Различни легенди сж се създали за това: никоя отъ тѣхъ не изглежда убедителна.

Ако ние знаемъ малко за външния животъ на Паисия, затова пъкъ ние познаваме напълно неговия духовенъ животъ и особен душевното му състояние, което е дало живот на неговото творение. Поради нуждата д разкрие и да облекчи по тоя начинъ натежалата си отъ мѫка душа, той самъ ни оставилъ тукъ-таме, ценни психологическ данни за своята личность; ние можемъ проче да възстановимъ отъ тѣхъ образа, който интересува специално историята.

Света Гора бѣше и тогава както и сег една конфедерация отъ монастири, една църковна република. Тя бѣ населена отъ гръцки български, руски, сръбски и влашки монаси Макаръ и отъ сѫщото вѣроизповѣдание тѣзи монаси не живѣеха никога въ хармония Винаги между тѣхъ имаше дори силни конфликти. Но отъ XVIII в. единъ националенъ мотивъ се прибави къмъ обикновенитѣ причин за търканията. Особно българитѣ отъ тѣзи общини бѣха прицелна точка на обиднитѣ закачки на другитѣ калугери. Тѣхъ третираха явно като хора отъ по-долна раса. Гърцитѣ с отнасяха къмъ тѣхъ като къмъ роби и ги презираха; руситѣ и сърбитѣ имъ натякваха, ч не сѫ имали ни славно минало, ни писменост ни светци. Слушайки жестокитѣ насмѣшки н хулителитѣ на народа си, Паисий страдаше въ душата си. „Азъ бѣхъ пъленъ съ скръбъ поради племето си“ пише той въ своята хроника. И изразътъ на тая горчевина често се явява подъ перото му.

За нещастие духовното състояние на българитѣ оправдаваше презрението на тѣхнитѣ братя по религия. Маситѣ тънѣха въ невежество. Името българинъ бѣ станало синонимъ на варварство. Тия, които бѣха получили въ гръцкитѣ училища една привидна образованость бързаха да се отрекатъ отъ своето племе, срамейки се да принадлежатъ къмъ една народность, която елинизъмътъ—единствената свѣтлина и висшъ духовенъ аристократизъмъ — бѣше осѫдилъ на робство и тъмнина. Езикътъ дори, последната закрила, бѣше въ опастность, защото градската буржуазия привикваше да вижда въ употреблението на гръцкия езикъ едно признаване на високо обществено положение и отричаше езика на дѣдитѣ си като грубъ и издаващъ низкото му произхождение. Безъ съмнение, българската писменость подслонена въ монастиритѣ, се пазѣше, изплъзнала се отъ разрушителната рѫка на фанариотитѣ. Въ известни части на Македония българската народность бѣ успѣла да запази народната литургия и нѣколко основни училища, гдѣто църковния езикъ бѣше изучаванъ по стари рѫкописи. Паисий сѫщо така бѣ научилъ въ Хилендарския монастиръ малко славянската писменость. Тѣзи слаби остатъци отъ старата българска цивилизация трѣбваше единъ денъ да станатъ зародишъ на едно удивително възраждане; но до тогава тѣ не можеха да себорятъ съ смъртьта освенъ като водятъ животъ унизителенъ и прикритъ.

Този упадъкъ на народа причиняваше на Паисия остра скръбь. Той се мѫчеше да я разсѣе съ четене на рѫкописитѣ, запазени въ неговия монастиръ. Намѣрилъ въ тѣхъ отзвуци отъ миналото величие на България, никому непознато, погребано въ нощьта, това минало върху което фанариотитѣ вѣрваха, че сѫ поставили завинаги надгробенъ камъкъ, се разкриваше предъ него пълно съ шума на победитѣ, богато съ благочестиви дѣла, сияюще съ блѣскава книжнина. Паисий биде ослѣпенъ отъ него; цѣлата му душа бѣ озарена. Тогава предназначението на живота му изпъкна предъ него ясно и властно. Отъ сега той ще има само единъ блѣнъ: да възстанови историята на своя народъ, да му възвърне отново достойнството, да възкреси душата му. За тази цель той рови библиотекитѣ на Св. Гора, чете хроники, хрисовули, жития на светци, обикаля България за да търси рѫкописи, да събира легенди. Една административна мисия отъ неговия монастиръ го накара да отиде въ Австрия, въ Карловецъ, седалище на патриаршията на православнитѣ сърби въ Хабсбургската монархия (1761 г.) Първото движение на Паисия бѣ да посети библиотеката на тази патриаршия. Той съ радость откри въ нея, преведена на руски, книгата на единъ рагузки абатъ, Мавро Арбини, една история на славянскитѣ народи, печатана на италиянски въ Пезаро въ 1601 год. Това бѣше една ценна находка за Паисия; той си послужи съ нея съ недовѣрие, защото не забравяше, че автора й бѣ католикъ, следователно подозрѣнъ въ пристрастие, особено колкото се касаеше до църквата и светцитѣ, но въпреки това той нашироко я използува.

Следъ завръщането си отъ Карловецъ Паисий започна съставянето на своята хроника. По това време здравето му бѣ слабо — той страдаше отъ главоболие и отъ болесть въ стомаха — но тъй като неговото благочестиво усърдие за народа го подържаше, той съ жарь продължи своята работа.

Въ 1762 г. неговата книга бѣше готова; тя бѣ озаглааена:

Історіѧ славєноболгарскаѧ ѡ народѧхъ и о царѣхъ и свѧтыхъ болгарскихъ и о всєхъ дѣѧніѧ и бытіѧ болгарскаѧ. Єобрано и нарєждєно Паисіємъ ієромонахомъ (бывшаго во свѧтѣй горы Аѳонскіѧ отъ єпархіи самоковскіѧ) въ лѣто 1762 на ползȣ родȣ болгарскомȣ.

Книгата на Паисия не може да има голѣма научна стойность. Като литературно произведение сѫщо така тя има много недостатъци. Нейния езикъ, който е преходъ между църковно славянския и съвременния български езикъ е силно повлиянъ отъ диалектитѣ на северна Македония. Но това несъвършено творение, пълно съ недостатъци, наивно, има двтѣ голѣми качества, които вълнуватъ душата на народитѣ: искреность и страсть.

Въ своя предговоръ Паисий се обръща къмъ народа си съ страстни укори и лиризъмъ, който напомня еврейскитѣ пророци. Той му казва: „О неразумне и юроде! Поради что се срамишъ да се наречешъ болгаринъ и не чатишъ по свой язикъ и не думашъ? Или не са имали болгари царство и господство? За толико лета царствували и били славни и чуени по сва земля, и много пути отъ силни римляни и отъ мудри грци данъ възимали, и давали имъ царове и кралеве свои царски дъщери въ съпружество, да би имели миръ и любовь съ цари болгарские. И отъ всѣго славѣнскаго народа най-славни били болгари: прво се они царове нарекли, прво они патриарха имели, прво се они крестили, най-боле земля они освоили; тако отъ свего народа славѣнскаго най-силни и честни били, и перви светии славѣнски отъ болгарски родъ и язикъ просияли... Но отъ що се ти, неразумне, срамишъ отъ свой родъ и влачишъ се на чуждъ язикъ?"

Сетне той се залавя за градската буржуазия, за тѣзи, които въ щестлавието си на парвенюта презираха езика на бащитѣ си. Той имъ разкриваше колко смѣшно и неумѣстно е тѣхното възхищение отъ гърцитѣ:

„Но са рече: грци — по-мудри и по-политични, а болгаре са прости и глупави и не имеятъ речи политични; за то, рече, лучше, пристатати по гърци! Но виждъ, неразумне; отъ грци има много народи, по-мудри и славни, — дали оставя некой гркъ свои язикъ и учение и родъ, како ти, безумне?"

Но дали наистина гърцитѣ стоятъ по-горе отъ българитѣ? Паисий прави единъ паралелъ между дветѣ нации: българитѣ сѫ прости, но щедри; тѣ сѫ гостоприемни и даватъ милостиня на беднитѣ — гърцитѣ пъкъ мамятъ беднитѣ, смиренитѣ и тѣхнитѣ дарби не служатъ за друго, освѣнъ за да ги потопятъ по-дълбоко въ грѣха. Следъ това, той продължава:

„Или се срамишъ предъ мудри и търговци и славни на земли отъ свой родъ и язикъ, защо са болгари прости, и нема отъ нихъ много търговци и книжници и славни на земли на това време, но са повече отъ нихъ прости ораче, и копаче, и овчаре, и прости занаятлии?"

Но какво отъ това? Отъ Адама до Давида и дори до праведния Иоакима и Иосифа е имало много пророци и велики люде на земята. Нима тѣ бѣха лукави като гърцитѣ или като тѣхъ изкустни въ търговията? Не, тѣ бѣха орачи или овчари, богати съ плодоветѣ на земята или съ добитъкъ, прости и незлобиви: ето защо Богъ ги е възлюбилъ и направилъ свои избраници. И Паисий пише отново: „Защо тогава, се срамишъ, защо са болгари и не хитри овчаре и ораче, и оставяшъ свои родъ и язикъ, и хвалишъ чужди язикъ, и влачишъ се на нихенъ обичай!“

Следъ като защитява своя народъ отъ несправедливото презрение на гърцитѣ, Паисий се обръща срещу сърбитѣ. И тѣ сжщо отрупваха българитѣ съ презрението си: „... до нинѣ србие порицаютъ болгаровъ: отъ безумие мнитъ имъ се, да су више били они испрво славни съ кралевство и войска и земле отъ болгари...“. За Паисия не е мжчно да срази тѣхната надменность. Той припомня на сърбитѣ, че когато българитѣ имаха вече своя национална църква, знаменити царе и блѣскава книжнина, сръбскиятъ народъ не бѣ още покръстенъ, тѣ нѣмаха държава и не притежаваха писменость. Че ако сърбитѣ биха искали да се похвалятъ съ едно минало по-богато съ военна слава, то и тукъ тѣхното име не може да не побледнѣе предъ войнствения блѣсъкъ, който осиява българската история. Вѣрно е, че въ 1330 год. сърбитѣ победиха българската войска при Кюстендилъ. Но иматъ ли право, само заради единъ единиченъ случай, да си придаватъ такава важность? „За толико лета, забелязва Паисий, србие единого цара победили и убили на бранъ, и хвалятъ се и причти написали. Болгари за толико лета царствовали и толико цари убили, и покорували кесари себе много пута данники — никакову причту, ни похвала не писали имъ србие, нито самотраютъ, но хулатъ сви и до нине на Шишмана и на домъ его болгарски."

Сръбската мегаломания е днесъ общопозната. Интересно е да се отбележи, че тя се шири все тъй нахално още въ времето на Паисия. Той се бори противъ нея съ горчива, отмъстителна страсть. Сърбитѣ величаятъ своя царь Стефанъ Душана и го причисляватъ къмъ тѣхнитѣ светци. Но този сжщиятъ Душанъ не бѣ ли убилъ баща си и не умрѣ ли кълнатъ и отхвърленъ отъ църквата? Изтъквайки друга характерна черта на сърбитѣ, която ги кара да присвояватъ чужда слава — не бѣха ли въ 1912 опитали да си припишатъ часть отъ българскитѣ победи, твърдейки предъ лицето на Европа, че сж се били при Люле-Бургазъ, при Кърклиси и при Дарданелитѣ — Паисий забелязва, че сж струпали върху Душана победитѣ на всички народи. „Некой латински философъ, казва ,той, написалъ притчи и титли народние: по Европа колико народи и имена местамъ и пределомъ изобразилъ причтею: то србие нашли и преписали его Стевану Насилному (Душанъ) и изобразили его на щампа и показуютъ, како да естъ они места и народи покорилъ и имеялъ подъ власть Стеванъ".

Читательтъ ще ме извини за тия дълги цитати, но тѣ бѣха необходими: тѣ откриватъ по-добре отколкото нѣкой дълъгъ и подробенъ анализъ смисъла на Паисиевата хроника и основанията за необикновеното ѝ въздействие върху духа на българитѣ. Книгата на Паисия не подига историческа или литературна критика, защото тя би имъ дала твърде малко материалъ. Но тя съставлява единъ голѣмъ моралenъ фактъ въ живота на българския народъ и на това основание може да предизвика известенъ интересъ отъ страна на чуждестранната публика.

СОФРОНИ, ЕПИСКОПЪ ВРАТЧАНСКИ.

Историята на Паисия не бѣ напечатана. Тя сновѣше като рѫкописъ и следователно нейното разпространение бѣ ограничено. Но това не попречи на магическото ѝ въздействие.

Преписвана съ любовь, пазена като реликвия, тази сждбоносна книга пребробждаше бавно, тайнствено българскитѣ земи, като оставяше следъ себе си тайни бразди отъ свѣтлина. Отъ бележкитѣ на преписвачитѣ, поставени въ ржкописитѣ, може да се долови онова почти религиозно вълнение, което буди у тѣхъ творението на македонския монахъ. Ний ще цитираме само една. Въ 1765 год. единъ отъ жителитѣ на Котелъ, Стойко Владиславовъ, бждащия епископъ вратчански, следъ като повѣрява на своята енория преписа на Паисиевата история, направенъ отъ него, заплашва съ божия гнѣвъ тѣзи, които биха го откраднали. „И кой я усвои или открадне, да е афоресанъ и проклетъ отъ Господа Бога Саваота, и отъ дванайсеттѣ апостоли и отъ (светитѣ) отци, и отъ четири евангелисти. И тучъ, и желѣзо, и камъкъ да се стопи, той — ни во вѣки! . .“

Стойко Владиславовъ, познатъ въ българската история подъ името Софроний, което име той приема като епископъ въ Вратца, е прѣкия приемникъ на Паисия. Едновременно църковенъ писатель и проповѣдникъ на националната идея, той упражнява голѣмо влияние върху своята срѣда. Учителствувалъ около двадесеть години въ Котелъ, той създава цѣло поколение патриоти, които даватъ мощенъ потикъ на българското възраждане. За жалость, времето, въ което живѣ Софроний не благоприятствуваше на една планомѣрна деятелность за народно пробуждане. Това бѣ епохата, когато видинскиятъ паша Пазвантооглу се бѣ повдигналъ противъ султана и когато кърджалиитѣ и разбойническитѣ шайки опустошаваха българскитѣ земи. Въ своята биография, написана съ живъ увлѣкателенъ езикъ, Софроний ни дава една ужасяваща представа за положението на България презъ тази епоха на анархия. Следъ като рискува по-вече отъ десетина пѫти да бѫде убитъ, разсѣченъ, побитъ на колъ, принуденъ често пѫти да бѣга въ горитѣ, или да се крие подъ различни външности (веднажъ той се приютява въ Плевенъ въ харема на единъ състрадателенъ турчинъ) нещастниятъ епископъ минава презъ зима заледения Дунавъ (едва се не удавя) и се установява въ Букурещъ (1797 г.).

Въ ромънската столица имало тогава силна българска колония. Софрони се заема да събуди тамъ патриотично чувство. И успѣхътъ надминава очакванията му. Благодарение нему, ромънската столица става единъ отъ важнитѣ умствени центрове. Оттогава между богатитѣ български търговци въ Букурещъ възродителното движение намира винаги голѣма подкрепа и материална подръжка за разни културни цели. Отъ сжщата тази срѣда излизатъ по-късно и просветителитѣ на народа, чиято роля бѣ твърде важна. Презъ тази епоха имало богати българи емигранти въ Русия, особено въ Одеса. За жалость тѣ се гърчеели. Единъ украинецъ е трѣбвало да ги възвърне къмъ чувствата и задълженията спрѣмо тѣхния родъ. Въ 1829 год. Венелинъ напечатва своето знаменито съчинение: „Древніе и нинѣшніе Болгаре въ политическомъ, народномъ, историческомъ и религиозномъ ихъ отношеніи къ Россіанамъ. 1829 год.“

Тази книга произвежда силно впечатление въ срѣдата на бждещитѣ славянофили. Създава се едно ново течение на интересъ и симпатия къмъ българския народъ — дотогава съвсемъ неизвестенъ. И това течение се усилва все по-вече докато се превръща въ активна грижа. Книгата на Венелина произвежда особено силно впечатление върху българитѣ търговци живущи въ Русия. Тя бѣ за тѣхъ цѣло откровение, което превърна всичкитѣ имъ понятия. Дотогава тѣ се срамѣха отъ своята народность — неизвестна и унизена — и минаваха за гърци; ето ги сега горди отъ своето потекло: не бѣха ли чели въ творението на младия ученъ, че българитѣ сж дали на вси славяни писменостьта и книжнината и че можеха да се похвалятъ, съ скжпоценния си и незабравимъ даръ, който е допринесълъ твърде много за началния прогресъ на руската цивилизация?

Между българскитѣ емигранти, на които книгата на Венелина посочва пжтя за Дамаскъ трѣбва да отбележимъ, двамата богаташи търговци въ Одеса, Априловъ и Палаузовъ Дотогава и единиятъ и другиятъ не устояватъ на непобедения престижъ на елинизма; но измъкнати отъ своето заблуждение, стреснати, тѣ се предаватъ на служба на България съ жажда за работа, въ която при възвишената радость че сж намѣрили отново своята народность се примѣсва угризението, задето тъй дълго не сж я познавали.

Първата мисъль на Априлова и Палаузова е да създадатъ въ България едно училище по европейски образецъ. Благодарение на тѣхнитѣ грижи и на подръжката на българската колония въ Букурещъ, това училище се основава въ Габрово въ 1835 г. Това е първата стжпка по пжтя, тъй на широко прокаранъ отсетне, на народното образование въ България. Отъ габровското училище излизатъ нѣколко поколѣния пламенни патриоти. По подражание изникватъ и други училища въ България, гдето се преподава отъ нѣколко автодидактици, които обаче пръскатъ наоколо лжчитѣ на националното съзнание. Гръцкитѣ училища продължаватъ да се посещаватъ: въ Букурещъ, Цариградъ, Атина, на островъ Андросъ млади българи, жадни за знания се трупатъ около катедритѣ на голѣмитѣ елинисти на онова време, но това не сж бждещитѣ привърженици на елинизма, а най-върлитѣ неприятели на неговитѣ амбиции и влияния. Университетитѣ въ Русия, Франция, Германия, Австрия, Италия трѣбваше по-късно да отворятъ вратитѣ си за българската младежь. Чрезъ учащитѣ се дохожда благотворното влияние на всички голѣми европейски центрове на цивилизацията, и то подтиква устрема на българския народъ къмъ образование и подчинява на една плодотворна дисциплина дѣлото на възраждането. Но нашата цель не е да напишемъ общата история на българското възраждане; ний ще си ограничимъ да посочимъ оня дѣлъ, който е взело въ народното движение българското население отъ Македония.

ПЪРВИТѢ БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛИ ОТЪ МАКЕДОНИЯ.

Известно е, че между македонскитѣ българи се явяватъ първитѣ прояления на националното пробуждане. Монахътъ Паисий е — както видѣхме — роденъ въ Македония. И пакъ Македония, въ самото начало на XIX вѣкъ трѣбваше да даде на българския народъ първитѣ усърдни ратници въ неговата зараждаща се книжнина. По-късно безсъмнение източна България надмина Македония. Тя бѣ твърде отдалечена отъ Цариградъ, Букурещъ и Одеса — тритѣ центъра на възродителното движение и не можеше лесно да получи оттамъ потикъ и подръжка. Въпрѣки това остава, че Македония е страната отгдето тръгватъ предтечитѣ на българското възраждане.

Това първенство на Македония е лесно

обяснимо. Освенъ че тя е била въ миналото — както твърде добре го е отбелязалъ покойниятъ Алфредъ Рембо — „по-антигръцка и по-национална по чувство“ отколкото останалата часть на България, Македония можа да запази въ по-голѣма мѣра българската писменость и традициитѣ на независимата църква.

Въ нѣколко нейни области сѫществуваше българското богуслужение. Българското образование, твърде ограничено наистина и неотиваще по-далечъ отъ прочита на църковнитѣ книги, се подържаше въ нѣкои градове и въ множество монастири. Разположени въ горитѣ, отстранени отъ свѣта, монастиритѣ се радватъ на известна независимость: подозрението на фанариотитѣ не можеше да ги докосне. Българската писменость се предаваше отъ поколение на поколение подъ грижитѣ на образовани монаси, ревностни пазители на заветитѣ на миналото. Отъ редоветѣ на тия монаси излизатъ по-сетне първитѣ писатели на новобългарски езикъ, основанъ върху говоримия езикъ. Защото Паисий и следъ него Софроний си служатъ съ изкуственъ езикъ, въ който преобладава славянския езикъ на литургическитѣ книги, печатани въ Русия.

Хаджи Иоакимъ Кърчовски печати първото произведение на новобългарски. Книгата му се явява съ следното многозначуще заглавие: „Повѣсть ра́ди страшнаго втораго прише́ствїѧ Хрїстова со́браннаѧ ѿ различныхъ стыхъ писанїѧхъ и приведенна на простѣишїи ѩзы̀къ Болгарскій, ползова̀нїѧ ра́ди простѣйшихъ члвѣковъ и некнижнихъ.“ и пр.

Хаджи Иоакимъ бѣ роденъ въ Кичево, на границата на западна Македония. Той бѣ учитель въ родния си градъ, което показва, че националното образование се бѣ запазило въ тая часть на Македония дори следъ унищожението на охридската църква. Въ 1817 г. Хаджи Иоакимъ отпечатва други две книги и въ 1819 г.— четвърта. Всички тия трудове иматъ религиозенъ характеръ. Тѣ сѫ писани, както казва авторътъ имъ „на най-простъ български езикъ,“ сиречъ на юго-западно македонско наречие, облагородено тукъ-тамъ съ старославянски думи.

Книгитѣ на Хаджи Иоакимъ бидоха издадени съ средствата на македонски българи, чиито имена авторътъ е поставилъ на единъ листъ, прибавенъ къмъ книгата. Тѣзи щедри патриоти бѣха отъ Щипъ, Кратово, Куманово, Струмица, Радовишъ, Велесъ, Битоля, Скопье, Галичникъ, Гостиваръ и пр. Тѣзи имена ни сочатъ, колко бързо се бѣ събудило въ Македония националното чувство, докато въ останалата часть на България гърцизмътъ изглеждаше да е напълно възтържествувалъ.

Хаджи Иоакимъ намира скоро единъ ревностенъ последователь въ лицето на монаха Кирилъ Пейчиновичъ.

Той бѣ родомъ отъ Тетово (на турски Калканделенъ) въ политѣ на Шаръ-планина, която раздѣля българската етнографическа маса отъ сръбската. Кирилъ издава своето първо съчинение въ 1816 г. Заглавието е твърде интересно:

„Книга сіѧ зовомаѧ Ѻгледало ѡписа сѧ ради потребы и ползованіѧ препростѣйшымъ и не книжнымъ іазыкомъ Болгарскимъ долніѧ Міссіи, многогрѣшнымъ во іеромонасѣхъ и недостойнѣйшымъ Игȣменомъ краль Марковаго Монастырѧ, иже во Скопїе оу Маркова рѣка храма стаго великомȣченика Димитріѧ, Кїриллъ тетоецъ Пейчиновичъ.“

Монахътъ Кирилъ написва по-късно друго религиозно съчинение, наречено: **Ȣтешені грѣшнымъ**. Следъ като съобщава кжде е събралъ материалитѣ за своето съчинение авторътъ добавя: „да приведеги Со толкованїе на прости ѧзыкъ болгарскїй долнїѧ мѷссїй Скопскїй, и тетовскїй къ разумѣнїю простомꙋ народꙋ“.

Книгитѣ на Хаджи Иоакимъ, както и първата книга на монаха Кирилъ отъ Тетово се напечатаха въ Будапеща. Защо бѣха избрали тъкмо този унгарски градъ? Защото той имъ е билъ най-достѫпния, тъй като Букурещъ и Русия сѫ твърде отдалечени. Освенъ това въ Будапеща имаше по онова време богати български търговци, които, повлияни отъ атмосферата на сръбското и унгарско възраждане, тъкмо тогава въ своя разгаръ, почувствуваха, че въ сърцата имъ се събужда любовьта къмъ тѣхния собственъ народъ.

Печатането на книги въ Будапеща бѣше свързано съ голѣми неудобства. То изискваше дългъ пѫть, а при това можеше да навлѣче подозрението на турцитѣ. Налагаше се следователно да се усигури възможностьта да се печататъ българскитѣ книги въ самата Македония.

Другъ единъ монахъ, архимандритътъ Теодосий Синайски, дарява българския народъ съ този ценenъ документъ на прогреса. Въ 1838 г. той основава въ Солунъ първата българска печатница. Българското възраждане дължи тази придобивка пакъ на Македония, защото Теодосий бѣ родомъ отъ градъ Дойранъ. Солунската печатница работù до 1843. Тя отпечати четири книги между които: „Утешеніе грѣшнимъ“ на Кирила отъ Тетово.

Подиръ тѣзи предвестници на българското пробуждане въ Македония, трѣбваше наскоро да се явятъ други апостоли на националната идея — по-смѣли въ своитѣ патриотични начинания, чийто дѣла да бѫдатъ отъ по-голѣмо значение и съ по-богатъ резултатъ. Между тѣхъ най-знаменитиятъ и най-популярниятъ остава Неофитъ Рилски.

НЕОФИТЪ РИЛСКИ.

Неофитъ Рилски е както и Паисий родомъ отъ едно село въ Банско (северна Македония). Той се е родилъ въ 1793 г. и получилъ наченкитѣ на образованието си въ старият исторически Рилски монастиръ, основанъ въ X в. при първитѣ български царе. Той тукъ се покалугерява, следъ което неговия игуменъ го изпраща въ Мелникъ при единъ грѫцки учитель, прочутъ елинистъ. Следъ като се училъ нѣколко години, младиятъ монахъ билъ назначенъ за учитель въ Самоковъ. Въ това си призвание той показва педагогически способности, които му създаватъ голѣма известность. Следъ основаването на габровското образцово училище, когато отъ Одеса Априловъ търси добъръ преподаватель, който да може да организира учението въ новосъзданото училище, препорѫчватъ му отъ вси страни Неофита Рилски. Но скромниятъ монахъ не се счете достоенъ за такава реформаторска мисия. Той искаше предварително да попълни своитѣ знания и да се запознае съ новитѣ методи на преподаването. За тази цель той се отзовава въ Букурещъ и следъ завръщането си отъ тамъ поема рѫководенето на Габровското училище (1835).

Благодарение на неговитѣ необикновени педагогически способности, на неговото увличаще слово, на неотразимостьта на патриотичното му чувство, той привлича въ Габрово цѣла тълпа ученици, дошли отъ най-далечнитѣ краища на България. Подемайки отново, следъ осемъ вѣка, дѣлото на Св. Климента, той започна да формира рояци млади хора, които, привършили своето кратко учение, тръгнаха да разпространяватъ изъ българскитѣ земи любовьта къмъ матерния езикъ и отвръщение къмъ гърцизма. Въ 1837 г. виждаме Неофита Рилски въ Копривщица, Южна България, последванъ отъ сжщия напливъ ученици. Неговото име разнасяно по вси страни отъ една пламенна младежь, добива все по-голѣма и по-голѣма слава. Нѣколко града, гдето българското просвещение бѣ събудило вкусъ къмъ образованието, го молѣха да поеме ржководството на тѣхното училище. Въ 1845 г. жителитѣ на Стара-Загора (по турски Ески-Заара) му изпращатъ следното интересно писмо: „Когато Филипъ, царь на Македония, повика Аристотеля за възпитатель на сина си, той му написа: доволенъ съмъ, първо, защото Господь ми е далъ синъ, и второ, защото тоя синъ е роденъ въ твое време . . . И ний сжщо благодаримъ на Бога, първо, защото сполучихме да основемъ училище и защото знаемъ, че подъ Вашето ржководство то ще бжде едно истинско училище. Ето защо ний Ви умоляваме да дойдете при насъ като учитель.“

Това писмо, повече отъ всѣко друго доказателство ни говори за престижа на Неофита Рилски между неговитѣ съвременници. То сочи сѫщо тъй, въ една трогателна форма, жаждата, която българитѣ имаха за просвѣта. Какъ този народъ, когото гърцитѣ не сѫ престанали да представляватъ за варварски и който благодарение на грижитѣ на тѣхната църква бѣ наистина осѫденъ на варварство пламна изведнажъ отъ любовь къмъ учението дотамъ, че отправяше молби къмъ малкото си учени мѫже да го просвѣтятъ? То бѣ вследствие на традицията, която, основана при първитѣ царе и разработвана въ миналото отъ плеядата писатели, чакаше само знакъ за да възкръсне, тъй като страшния фанариотски режимъ не бѣ успѣлъ да я убие, а само да я приспи. Да прибавимъ сѫщо: вследствие на езика, който избликналъ изъ потайнитѣ гънки на народната душа, съдържаше въ себе си непобедими сили и подготвяше чудесата. Въ деньтъ, когато въ училищата гръцкиятъ езикъ — езикъ мъртавъ, преподаванъ отъ педанти — бѣ замѣстенъ съ свежия, живъ народенъ говоръ, българитѣ изведнажъ се намѣриха предъ възможностьта да влѣзатъ въ цивилизацията и България възкръсна. Българскиятъ езикъ, който Хаджи Иоакимъ и монаха Кирилъ отъ Тетово употребяваха въ писанията си бѣ способенъ, безъ съм-

нение, да служи за книжовно орждие на бъл
гарското възраждане и на всички прояви н
националния гений. Липсваше обаче едн
граматика на тоя богатъ говоръ, който, пре
търпѣлъ съ течение на времето голѣми про
мѣни, не се подчиняваше вече на правилата н
стариятъ езикъ, на който презъ IX в. апосто
литѣ Кирилъ и Методи бѣха превели свеще
нитѣ книги. Неофитъ Рилски бѣ този, койт
написа първата граматика на новобългарск
езикъ, установявайки по този начинъ неговат
физиономия и давайки му право на граждан
ство между модернитѣ езици. Той сжщо так
направи първия пъленъ преводъ на Нови
заветъ. Цариградската църква изгори първот
издание, но другитѣ две се пръснаха въ 3000
екземпляра — огромна цифра за онова време
която показва какво неочаквано, невѣроятн
дори за краткото време разпространение б
добила българската писменость.

Преминавайки границитѣ на България, сл
вата на Неофитъ Рилски се бѣ пръснала дор
въ Гърция и Сърбия, откждето му идваха твърд
ласкателни покани. Въ 1836 г. Милошъ Обре
новичъ, сръбски князъ, му бѣ предложил
чрезъ посрѣдничеството на Михаилъ Герман

постътъ на владика въ Шабацъ; по-късно едно подобно предложение му бѣ направено отъ ректора на гръцкото училище по теология въ Халки, К. Типалдосъ, който явно искаше, задоволявайки неговитѣ амбиции, да го откжсне отъ националното му апостолство. Но благородниятъ монахъ, толкова скроменъ, колкото известенъ, не се остави да бжде изкусенъ: до края на днитѣ си, доживѣлъ до 1881 г. той следваше неуморно своето предназначение, изпълнявайки съ смирение и възторгъ ползотворната си дейность, която накара ческиятъ историкъ Иречекъ да му даде титлата „патриархъ на българскитѣ писатели и педагози.“

Следващитѣ поколѣния узакониха тази му титла. Особено като педагогъ, неговиятъ образъ стана още по-внушителенъ следъ като специални монографии освѣтиха отъ вси страни неговото дѣло. Този благочестивъ монахъ се отнасяше съ такава преданость къмъ образованието на своя народъ, че забравяше дори интереситѣ на църквата. Въ едно посвещение на щедритѣ издатели на неговата граматика, братята Мустакови, той дава следния съветъ на своитѣ сънародници — съветъ възвишенъ подъ перото на единъ вѣрующъ:

„Съграждайте първенъ училища, а сетне църкви и монастири. Печатайте първенъ на нашия, български езикъ необходимитѣ за училищата книги, че сетне Новия и Стария заветъ.“

И той излагаше своитѣ съображения:

„Защото при нужда, може да се помолимъ на Бога и на полето и въ пустинята и въ всѣко друго мѣсто, когато образованието не може да бѫде дадено нито въ гората, нито въ пустинята, а само въ училище.“ Дори у най-цивилизованитѣ народи биха се възхитили отъ такъвъ религиозенъ мислитель, който е способенъ да напише горнитѣ редове. Но че единъ македонски монахъ, въ първата половина на XIX в. всредъ мрака, въ който тъне неговия народъ, е могълъ да се издигне на такава висота въ житейската философия, това не е отъ най-дребнитѣ чудеса на българското възраждане.

НАТАНАИЛЪ.

По времето когато Неофитъ Рилски започваше своето апостолство, искрата на национализма се разпали въ душата на единъ другъ монахъ отъ Македония, Натанаилъ, чийто величавъ образъ колкото съ своята святость, толкова и съ неустрашимиятъ си патриотизъмъ блести въ трогателната история на тая епоха съ недостижимъ блѣсъкъ.

Натанаилъ, свѣтското му име бѣ Недѣлко Бойкикевъ, бѣше роденъ въ село Кучевища, скопски окрѫгъ. Той се научи да срича на славянски въ единъ монастиръ близо до неговото село, сетне той учѝ последователно въ Скопие, Самоковъ и Прилепъ. Въ тия три града се преподаваше на гръцки и на български. Първитѣ дни Натанаилъ отказваше да учи гръцки. Чичо му Стайко, селянинъ патриотъ, чиято проста и гореща душа трептѣше отъ традиционна омраза противъ фанариотитѣ, му бѣ казалъ на село: „Слушай дете, ако вземешъ да учишъ гръцки, тоя цигански езикъ, ще ти откѫсна езика“. Това решително предупреждение звучеше още въ ушитѣ на малкия ученикъ. Той си бѣ обещалъ да му остане вѣренъ, но неговия учитель, като строгъ педагогъ отъ онова време, го накара да изпита на гърба си наказанието и той сведе прилежно разплаканото си лице върху омразнитѣ книги. Малкото селянче направи бързъ прогресъ въ гръцкия езикъ. Въ 1835 год. той превеждаше въ Самоковъ на простонароденъ български езикъ евангелието, Теофилакта и съчиненията на други църковни отци. Въ Прилепъ, гдето го намираме следната година, той продължаваше да превежда поучителни слова. Той ги даваше на монаха Манасий, който ги четѣше на вѣрующитѣ въ църква. Необикновениятъ успѣхъ на тия слова събуди у Натанаила по-голѣми амбиции. Въ сътрудничество съ своя учитель, Георги Миковъ Самуркашовъ, той преведе едно цѣло религиозно съчинение, което излѣзе въ Солунъ въ типографията на Хаджи Теодосия подъ това дълго заглавие, за което нека ни бѫде простено, че ще го цитираме почти изцѣло:

„Слꙋженіе еврейско | и҆ все Слотвореніе нихнѡ | Со показаніе ѿ Сщ҃е́ннѡ и҆ Бжвⷭ҇еннѡ | писаніе ветхѡ и҆ новое: | ... Сепиша́ по молдѡвлашески ѧзыкъ, ѿ | Неофі́та монаха | щѡ беше Равві́нынъ е҆врейски и҆ после по Ст҃ꙋе Кр҃ще́ніе се чини оꙋчытель Хр҃тыанскій. | Вто́рѡ пасе и҆списа̀ на греческій ѧзыкъ. | Трето па́ сега, ѿ гречески ѧзыкъ се пренсносѝ | и҆ се преписа̀ во про́стый и҆ краткый ѧзыкъ | болгарскій къ разꙋмѣнію про́стомꙋ народꙋ. | Въ тѵпографі́и Солꙋнской при хаџи папа Ѳеѡдосіи а҆рхімандрі́та Сѵнатскаго. Въ лѣто аѿлд: |

Още като дете Натанаилъ чувствуваше влечение къмъ религията и говорѣше, че ще се посвети на църквата. Неговиятъ баща правѣше всичко, за да го отклони; той не се съгласи да го изучи докато не му даде клетва, че не ще стане монахъ. Но въпреки тази клетва влечението му надвй. Отъ четене житията на светцитѣ, то се разпалваше все повече и повече и ставаше непреодолимо. Следъ отчаяна борба съ съвестьта си, защото той обожаваше своитѣ родители и не искаше да наруши клетвата си, той реши да следва пжтя „въ който Богъ го зовеше.“ Въ 1837 той напусна селото си, кждето бѣ дошълъ за ваканцията и каза, че отива въ Велесъ: той отиваше обаче въ Зографския монастиръ Атонъ.

Баща му побърза да го настигне, разгнѣвенъ, и говорѣше че ще го вземе насила, но ядътъ му премина предъ кротостьта на неговия синъ. И когато последниятъ, при раздѣлата, поиска да му цѣлуне ржка, стариятъ селянинъ му отговори: „Не съмъ достоенъ да ми цѣлувашъ ржка — сега азъ трѣбва да цѣлуна твоята.“ Тѣ вече не се видѣха.

Въ Зографския монастиръ живѣеше по това време монахътъ Анатолий, който бѣше въ връзки съ Априлова отъ Одеса и съ другитѣ пионери на българското възраждане. Поразенъ отъ естественитѣ умствени дарби и отъ младенческия патриотизъмъ на Натанаила, у него се породи идеята да му даде по-високо образование. Русия бѣ страната къмъ която се отправяха вече българскитѣ надежди; и той го изпрати тамъ. Натанаилъ влѣзе въ Кишеневската семинария. Цѣлъ миръ отъ неподозирани науки се откри тукъ за жадното любопитство на младия македонски монахъ, който не познаваше до тогава друго освенъ граматиката и свещенитѣ книги. Той учеше трескаво. Но на ученическата скамейка той мислѣше непрестанно за своята злочеста родина, която фанариотитѣ държатъ въ мракъ и нетърпеливо чакаше да започне да й служи. Още първата година той преведе отъ руски на български и отпечати въ Москва две книги върху религията. Между това той се впусна заедно съ другаря си Захарий Княжески въ усилена националистическа пропаганда въ българскитѣ колонии, които рускитѣ войни на балканитѣ бѣха завлѣкли въ Бесарабия.

Отъ Кишиневъ Натанаилъ отиваше често въ Одеса, която бѣше центъръ на една жива дейность за българското възраждане. Тамъ той се срѣщаше съ Априлова и съ ученицитѣ

—българи, които се намираха въ града. По-голѣмата часть отъ тѣхъ не бѣха въ първа младость — нѣкои прехвърлили четиридесетата си година (Княжески бѣше на 45 год.), но всички настървени за наука, пламнали отъ патриотизъмъ, заети непрекжснато съ велики планове за освобождението на България.

Въ автобиографията на Натанаила, която наистина е една отъ най-увлѣкателнитѣ книги, които би могълъ човѣкъ да прочете въ връзка съ тази епоха, ний намираме нѣкои подробности върху събранията, държани отъ него и другаритѣ му въ Одеса. Тия събрания минаваха, казватъ, „въ препирни и съвещания върху различнитѣ народни нужди и специално върху въпроса какъ ние, които бѣхме дошли тукъ за да се изучимъ и добиемъ възпитание, бихме принесли полза за напредъка на нашето отечество.“ Натанаилъ подържаше, че българитѣ трѣбва да се сдобиятъ съ свои владици. Съ своето прозрение въ бждещето — достойно за удивление у единъ младъ човѣкъ на неговата възрасть той (едва навършилъ двадесеть години) казваше, че българскиятъ народъ не ще окрепне въ възродителната си борба и не ще се подготви за политическата си независимость освенъ подъ ръководството на една национална църква. И тъкмо това бѣ, изказана ясно и за първи пѫть, програмата, която презъ цѣли тридесеть години на непрекѫснати борби даваше животъ на българското освободително движение.

Пропагандата, която Натанаилъ предприе, бързо си проби пѫть. Въ 1843 год. 40 ученици и студенти българи, събрани въ Одеса презъ лѣтната ваканция решиха: 1) да се въздържатъ отъ всѣкакви политически агитации за да не възбудятъ подозрението на турската власть, 2) да пропагандиратъ идеята за създаването на една автономна църква, като всѣки бѫде готовъ, независимо отъ своитѣ влѣчения, да стане свещеникъ или владика, въ случай че народа му се нуждае отъ тая жертва.

Три години по-късно, въ 1846 г., Натанаилъ изпраща Захария Княжески въ Петербургъ съ мисията да поиска отъ руското правителство църковни книги и църковни украси, парична помощь за българска семинария въ Цариградъ и дипломатическа подържка на Русия за създаването на национална църква. Руското правителство удовлетвори нѣкои отъ тѣзи искания. То се осведоми по този случай дали има българи достойни да встѫпятъ въ владишки санъ. Натанаилъ стъкми една листа отъ 33-ма души, която представи на канцлера графъ Блудовъ, както и на графъ Протасова, главенъ пълномощникъ на св. Синодъ.

Неговата постѫпка нѣмà прѣки резултати, но това бѣ добрата сеитба, която щѣше да поникне по-кѫсно. Между това Натанаилъ разширяваше непрекѫснато крѫга на своята дейность. Отъ Одеса, кѫдето се бѣ премѣстилъ въ 1845 г. и отъ Киевъ, кѫдето въ 1847 г. влѣзе въ Богословската академия, той подържаше широка коренспонденция съ своитѣ сънародници македонци. Той писа на старитѣ си съмишленици, на църковнитѣ общини, на хора непознати, за които бѣ чулъ да хвалятъ тѣхната ревность за народно пробуждане. Тия послания се четѣха въ Скопие, Велесъ, Прилепъ, минаваха отъ рѫка на рѫка, преписвани съ ревность, както нѣкога посланията на св. Павла.

Сѫщевременно младиятъ патриотъ завърза връзки съ висши руски духовници, учени, славянофили, както и съ хора отъ управлението, които клонѣха къмъ панславизма. Той познаваше лично киевския, одеския, московския и петербургския епископи и имъ изложи окаяното положение на българитѣ въ Македония, изоставени на фанариотското свещенство. Въ Москва той водѣше разговори съ знаменития историкъ славянофилъ Погодинъ; въ Петербургъ той конферираше надълго съ Николая Надеждина. Щомъ дохождаше въ нѣкои градъ, първата му работа бѣше да посети членоветѣ на висшето духовенство и професоритѣ отъ университета, които се стараеше да спечели за идеята да се създаде българска национална църква. Той носѣше винаги съ себе си единъ екземпляръ отъ тезата си, представена въ Киевската академия, въ която се обсжждаше, че главата на българската църква не е зависѣлъ въ миналото нито отъ Св. Престолъ, нито отъ Цариградския патриархъ. Той знае, че рускиятъ религиозенъ духъ е готовъ да се възбужда, стига да подозре нѣкакъвъ еретизъмъ и тъкмо за туй се старае да убеди своитѣ събеседници, че автономията на българската църква не ще засегне канона, а че напротивъ, тя ще отговори на една стара, историческа традиция.

Натанаилъ смѣта, че първата му работа трѣбва да бжде да спечели славянитѣ отъ всички страни за българската кауза. Въ 1852 г. той заминава отъ Петербургъ за Варшава, кждето влиза въ обществото на полскитѣ учени. Той се спира тамъ обаче за малко, нетърпеливъ да се намѣри въ Прага, която неудържимо го привлича съ своята репутация на славянски центъръ. И наистина, той е приетъ съ отворени обятия отъ представителитѣ на славянската филология и етнография: Шафарикъ, Ханса, Шумавски и Палацки го изслушватъ съ симпатия и го окуражаватъ. Въ Виена Натанаилъ има сжщо тъй интересни срещи. Той води разговори съ словенския ученъ Миклошичъ и сръбския етнографъ Вукъ Караджичъ — две славянски знаменитости отъ това време. Отъ Загребъ, Нови-Садъ и Карловецъ младиятъ български апостолъ си отива твърде окураженъ. Той почувствува, че тамъ бие топлото славянско сърдце. Въ Бѣлградъ обаче той изпитва първото разочарование.

И въ своята Автобиография той казва, че не намѣрили тамъ искреность и братско съчувствие.

Отъ Бѣлградъ Натанаилъ отива въ Влахия и Молдавия, кѫдето посещава българскитѣ колонии. Идеята му бѣ следъ като завърши обиколката си да се настани въ Цариградъ, гдето започваха да групиратъ водителитѣ на националното движение. Той се надѣваше, че ще може да се основе едно литературно списание, за което се бѣ сговорилъ съ Драганъ Цанкова, чиято блестяща кариера започваше тъкмо по туй време и съ единъ младъ българинъ отъ Македония, Константинъ Петковичъ, който току що бѣ се завърналъ отъ единъ руски университетъ.[1] Но Кримската война отложи осѫществяването на този проектъ. Цариградъ ставаше опасно мѣстожителство за привърженицитѣ на славизма. Поради това, докато неговитѣ другари забѣгватъ, единиятъ въ Виена, другиятъ въ Русия, Натанаилъ се прибира въ Света Гора, въ Зографския монастиръ, гдето за да изразходва активната си енергия той основава едно теологическо училище за монаситѣ.

---

[1] Петковичъ е родомъ отъ Бащино село, велешка околия. Той е авторъ на единъ трудъ, публикуванъ отъ Руската академия на наукитѣ (1856), озаглавенъ „Прегледъ на старинитѣ въ Света Гора“.

Националното движение обаче не остави Натанаила дълго въ тишината на монастиря. На 3 май 1854 г. единъ пратеникъ, революционерътъ Павелъ Грамадовъ, го намѣри въ неговото убѣжище и поиска помощьта му за едно общо възстание въ българскитѣ земи, съ цель да се разклати вѫтрешното положение на Турция и да се направи по-леко минаването наруситѣ презъ Дунава. Убеденъ все по-вече и по-вече, че всѣко политическо движение, подъ каквато и да било форма, ще бѫде гибелно за българското население безъ известенъ периодъ на духовна подготовка отъ училищата и подъ грижитѣ на една национална църква, Натанаилъ отказа да се присъедини къмъ този проектъ за възстание още по-вече че той виждаше Турция подържана отъ една мощна европейска коалиция. Въ всѣки случай, желаейки да наблюдава събитията и ако бѫде възможно, да извлѣче нѣкоя полза за отечеството си, той напусна Света Гора и презъ Триестъ се отзова въ Виена, гдето влѣзе въ сношения съ руското посолство.

Той дойде тъкмо на време, тъй като Горчаковъ го бѣ търсилъ за да го изпрати въ Черна Гора съ политическа мисия при князъ

Данило. Натанаилъ познаваше вече княза отъ една среща преди време въ Петербургъ, при която той му бѣ предложилъ да го направи архиепископъ въ Цетинье. Случаятъ, който му даваше възможность отново да го намѣри, можеше да бѫде използуванъ; въ всѣки случай той бѣ поласканъ. Но като се размисли той отказа, страхувайки се че може за дълго да бѫде отдалеченъ отъ своя народъ. Нѣколко години по-късно руското правителство му предложи една друга почетна длъжность: то искаше да го изпрати въ Иерусалимъ за да основе тамъ руски монастиръ и училище, предназначени да станатъ, независимо отъ всѣко влияние на гръцката цариградска църква, единъ религиозенъ центъръ за славянитѣ на Изтокъ. Но и това предложение не можа да съблазни Натанаила; той предпочете да се установи въ Македония, гдето, получилъ управлението на монастирскитѣ имоти, които притежаваше тамъ Зографскиятъ монастиръ, намираше начинъ, водейки самъ живота на стоикъ, пъленъ съ лишения, да подпомага българскитѣ емигранти.

Епохата следъ Кримската война бѣ особено благоприятна за българското възраждане.

Подъ влияние на Франция и Англия, нейни съюзници, Турция започна по отношение населенията въ Империята една политика, ако не на либерализъмъ, то поне на търпимость; отъ друга страна, Русия, дълбоко уязвена отъ общата неприязънь на западна Европа, се обръщаше къмъ Изтока като смѣташе да възобнови своята славянска мисия. Облагоприятствуванъ едновременно отъ доброто разположение на Портата и отъ съживения интересъ на руситѣ къмъ тѣхнитѣ братя по народность на Балканитѣ, българския народъ се зае сърдчено за работа, обединявайки силитѣ си и напирайки все по-вече и по-вече срещу господството на фанариотитѣ.

На Натанаила се пада голѣма часть отъ успѣхитѣ, осжществени по туй време. Виждаме го на чело на всички хубави начинания. Въ 1856 г. той основава Българското благотворително общество въ Одеса, на което се падна да играе отсетне важна роля, като съединителенъ органъ между Русия и българскитѣ земи. Възобновявайки своитѣ стари литературни замисли, той основава въ 1857 г. едно списание въ Цариградъ, Блъгарскы книжици, първъ сериозенъ органъ на българската мисъль и опасно орѫдие за борба въ теологическитѣ битки, които ще се подловятъ наскоро съ докторитѣ отъ гръцката църква. Две години по-късно въ 1859 г. намирайки се въ Букурещъ той използува своя авторитетъ за да основе Българското книжовно дружество, което, следъ като бѣ печатало въ Браила нѣколко години подредъ едно периодическо списание твърде ценено въ славянския свѣтъ, премѣсти следъ 1870 г. своето седалище въ София и се издигна преди десетина години въ Академия на наукитѣ.

По-късно намираме Натанаила архиепископъ въ Охридъ, защото той имà щастието да заеме въ 1874 г. престола на свети Климента. Отъ този кратъкъ прегледъ на неговата дейность се вижда, каква решителна роля играе въ българското възраждане този необикновенъ човѣкъ, който роденъ селянинъ, отъ неграмотни родители въ едно тъй незначително селце на Македония, че съ мѫка би го намѣрилъ човѣкъ на картата, този човѣкъ можа да се сроди съ най-тънкитѣ прелести на гръцката мисъль, стана голѣмъ писатель[1] на едно наречие, което не бѣ още оформено въ литературенъ езикъ, дружеше съ най-високитѣ сановници на руската църква и управление, подържаше продължителна кореспонденция съ славянскитѣ учени въ всичкитѣ страни и, отклонявайки най-примамливи предложения за своето бждеще, служй скромно, съ жара на светецъ и съ куража на герой — защото следъ Берлинския конгресъ той трѣбваше да застане единъ день на чело на комитета въ единъ бунтъ въ Македония, неговата нещастна, унизена родина, въ пробуждането на която той бѣ предтеча отначало и ржководитель отсетне.

---

[1] Трудоветѣ на Натанаила сѫ забележителни съ силата и сочностьта на езика. Той умѣеше удиви-

ЖИНЗИФОВЪ.

Въ срѣдата на XIX-то столѣтие приливътъ на български студенти въ рускитѣ университети значително се увеличи. Тия млади хора бѣха много сърдечно приети въ славянофилското общество, върху което тѣхния пламененъ патриотизъмъ и тѣхната активность упражняваха голѣмо обаяние. Когато Тургеневъ поиска въ редицата нерешителни лица,

---

телно добре да сплете елегантната сдържаность на изразитѣ, която бѣ заелъ отъ гръцкитѣ образци, съ своеобразието на народния говоръ.

които пълнятъ романитѣ му, да представи единъ силенъ и цѣлостенъ характеръ, той нарисува единъ български студентъ въ лицето на Инсарова. Нѣколцина отъ тия студенти се установиха въ Русия, създадоха си поле за патриотична работа и принесоха голѣми заслуги на българското дѣло. Между тѣхъ трѣбва да споменемъ македонеца Райко Жинзифовъ.

Жинзифовъ е родомъ отъ Велесъ, централна Македония (1839 г.). Баща му, който бѣ училъ известно време медицина въ Атина, му бѣ далъ първитѣ уроци по гръцки езикъ. Посно той бѣ изпратенъ въ Самоковъ гдето получи доста добро за онова време образование. Въ 1855, г. на шестнадесеть годишна възрасть, той стана самъ учитель. Той учителствува въ Прилепъ, сетне въ Кукушъ и взима участие въ първитѣ борби срещу гръцката църква. Изпълненъ съ ентусиазъмъ за народното дѣло, той чувствуваше, че за да играе една полезна роль между съотечественицитѣ си, нему е нужно да се сдобие съ по-широко образование. Русия го мами съ своето загадъчно обаяние; и той отива тамъ, въ 1858 г., запасенъ съ дребнитѣ си срѣдства, безъ да знае какво го чака на утрешния день. Влѣзълъ отначало въ Одеската семинария, сетне една година по-късно, записанъ въ факултета по литература въ Моска, той здраво се труди, вѣренъ на своето племе. Но сжщо както и Натанаилъ, изучванията му не го поглъщатъ цѣлъ; той не забравя нито минута, че принадлежи преди всичко на своя народъ. Въ 1860 г. той основа, съ нѣколцина свои другари отъ университета едно литературно списание, печатано въ Москва, подъ чието заглавие Братски Трудъ бѣ поставенъ следния епиграфъ: „Бащиното огнище не оставай | Стары обичаи не презирай“. Нали тази традиционалистическа мисъль е странна у такива съвсемъ млади хора, живѣещи въ оная руска срѣда на 70-тѣ години, тъй пропита отъ революционни идеи и философски радикализъмъ? Но всичко е странно у тѣзи предопредѣлени отъ сждбата хора, които въ по-малко отъ двадесеть години трѣбваше да възкресятъ единъ народъ, падналъ въ историческа каталепсия.

Въ историята на българската литература Жинзифовъ носи титлата поетъ. Имаше ли обаче той природнитѣ дарби на поетъ? Строгитѣ критици му ги отричатъ. Но случва се навсѣкжде въ свѣта строгитѣ критици да се лъжатъ. Жинзифовъ имаше живо и непосрѣдствено въображение, тънка чувствителность и сѫщо тъй, естественъ усетъ за ритъма и такта: това сѫ, струва ми се, достатъчни качества за единъ поетъ. Тъй като българскиятъ езикъ въ тоя периодъ на своето развитие не можеше да се подчинява на изтънчената дисциплина на стиха, лесно обяснимо е, че съ това непокорно орѫдие той не е могълъ да създаде по съвършени творения. Случва се на Жинзифова да бѫде неточенъ, но тая простодушна несръчность въ формата, колебанието и свенливостьта въ избора на думитѣ сѫ за други духове удоволствие, което тъкмо примитивното изкуство създава. Поетическото творчество на Жинзифова не би могло да бѫде тукъ предметъ на подробно разглеждане. Важно е въ всѣки случай да се отбележи, — това има значение за историята на литературата и за участието на Македония въ българското възраждане — че Жинзифовъ е билъ единъ отъ първитѣ лирически поети на новобългарски езикъ.

Ролята на Жинзифова като публицистъ бѣ още по-важна. Той сътрудничеше въ всички български издания на времето и въ много руски списания и вестници. Неговитѣ исторически и политически статии сѫ изцѣло посветени на пропагандирането на националното движение. Въ българскитѣ периодически издания той публикуваше изследвания, чийто предметъ бѣха главно отношенията на България и Византия въ миналото; чрезъ своитѣ статии въ рускитѣ списания той запознаваше славянския свѣтъ съ плачевното положение, до което грѫцката църква бѣше довела българския народъ и усилията му да се освободи отъ фанариотското иго. Въ 1866 г. Жинзифовъ се връща въ родината си да събере материали за защитата на народнитѣ интереси.

Като се завърна той написа върху мисията си дълъкъ рапортъ, който се обнародва въ сборника Родное племя на Московското славянско благотворително дружество подъ заглавие: „Изъ замѣтокъ путешественника по Македоніи въ 1866 году.“ [1]

Жинзифовъ бѣше въ тѣсни сношения съ Московскитѣ славянофилски крѫгове. Той бѣше твърде близъкъ съ Ивана Сергеевича Аксакова. Напротивъ, не изглежда да се е намиралъ подъ влиянието на Каткова. Знае се, че схващанията на Аксакова бѣха, въпреки неговата мистична любовь къмъ миналото, съ демократична основа, когато Катковъ защищаваше, подъ булото на една традиционалистична и славофилска идеология, принципитѣ на автокрацията. Впрочемъ всичкитѣ български студенти въ Москва се чувствуваха неодолимо привлѣчени отъ либерализма на Аксакова, чиято голѣма душа трептѣше като арфа всрѣдъ славянския свѣтъ.

---

[1] Родное Племя. Сборникъ въ пользу славянъ балканскаго полуострова, пострадавшихъ отъ войны и турскаго насилія. Изданній Славянскимъ благотворительныъ комитетомъ въ Москвѣ, кн. 2, 1877.

Органътъ на Аксакова по туй време бѣше „День“. Жинзифовъ редовно сътрудничеше въ него.[1] Неговитѣ статии, написани красноречиво, пълни съ жарь, възбуждаха у рускитѣ читатели живи симпатии за потиснатата България и подготвяха духоветѣ за голѣмото дѣло на Александра II.

Славянофилското течение, започнало да се оформя въ началото на царуването на Николая I съ Хомякова, Самаринова, Погодина,

---

[1] Жинзифовъ сътрудничеше редовно сжщо тъй на вестникъ „Москва“ и на списанията „Православное Обозреніе,“ „Современная лѣтопись“ и пр.

Киреевски и пр., добиваше все по-силенъ полетъ и проявяваше все по-ясно и по-ясно своитѣ политически цели.

Въ 1867 г. се събраха въ Москва, подъ етикета на нѣкакъвъ етнографически[1] конгресъ, представителитѣ на всички славянски страни. Жинзифовъ не пропусна да изложи предъ това тържествено събрание на славянското племе въпроса за бждещето на България. Въ една вдъхновена речь, той напомни преди всичко на делегатитѣ приносътъ на българския народъ въ историята на славянската цивилизация. Той каза:

„Надъ нашитѣ глави се издига и се люлѣе една емблема. Това е светото знаме, което за първи пжть, следъ една дълга историческа раздѣла, хвърля своята сѣнка върху всички братя славяни; знамето, върху което сж изрисувани ликоветѣ на Св. св. Кирилъ и Методий, апостоли и просветители на всички славяни, безъ изключение. Никой не ще отрече, че това знаме е общъ символъ на славянството. Но да не забравяме, че тия апостоли, тия изнамѣрвачи на славянското писмо сѫ родени въ Македония, че тѣ сѫ живѣли и пораснали между българи, чиито прадѣди говорѣха сѫщия този езикъ, на който Кирилъ и Методий преведоха светитѣ книги. Отъ тѣхнитѣ рѫце получиха евангелието всички славянски племена, между които и руситѣ. Отъ тѣхъ и отъ тѣхнитѣ ученици бѣха хвърлени въ просторната руска земя семената на славянската наука и на светата православна вѣра, краеѫгъленъ камъкъ на културата въ миналото, сегашното и бѫдещето на руския народъ.

---

[1] За този конгресъ е запазена бележка въ една руска книга, излѣзла въ 1867 подъ заглавие: „Руская этнографическая выставка и славянскій конгресъ.“

Братя! Не е тукъ мѣстото пъкъ и време не би ми стигнало, да открия скрижалитѣ на които сѫ написани историческитѣ сѫдбини и деянията на българския народъ. Азъ още по малко бихъ могълъ да Ви обясня, какво мѣсто сѫ заемали българитѣ въ историческото развитие на славянското племе и какъ, чрезъ своитѣ стари писания, тѣ сѫ турили основата на славяно-руската литература. Но азъ чувствувамъ свещенна длъжность да заявя тукъ на руския народъ, че въ тоя часъ българитѣ изнемогватъ подъ едно ненавистно иго.

Братя руси! Вие които сте мощни по духъ и сили, ще забравите ли нещастния български народъ?“

Речьта на Жинзифова, която, споредъ свидетелството на съвременницитѣ, произвела извънредно силно впечатление — тя е била голѣмото събитие на този конгресъ — се завършва съ наздравица въ стихове. Следъ като отправя братски поздравъ на всички славянски нации, Жинзифовъ изказва своя блѣнъ да чуе нѣкога да прогърми въ всички български земи, край брѣговетѣ на Дунава, както и край Вардара, победоносното слово на свободата.

Жинзифовъ не доживѣ да види блѣна си осжщественъ. Той умрѣ въ 1877 г. въ Москва тъкмо въ надвечерието на руско-турската война. И бѣ оплаканъ отъ рускитѣ славянофили не по-малко отколкото отъ българитѣ. Той остави въ българската литература стихове пълни съ нѣжность и носталгия и една дълга епическа поема, чийто сюжетъ е изъ живота на българитѣ въ Македония. Но това, което съхранява споменътъ за него въ паметьта на поколѣнията, то е неговия животъ, пожертвуванъ напълно за пробуждането на народа му, то е страстната обичь, която той хранѣше къмъ България и която го караше да пише своята последня статия въ предсмъртния си часъ. Затова името му, особено въ Македония е предметъ на неуведаема и свята почить. И докато има българи на земята, съ любовь ще се вслушватъ въ трогателнитѣ стихове, въ които тоя синъ на Велесъ, още на студентската скамейка се провиква:

> За народность и за правинж
> За бащинж, за майчинъ языкъ...
> Охридъ и Търновъ вечъ дали выкъ.
> Македонія чудна страна
> Нема да быдитъ гръчка она
> Шума, гора и планина,
> Самый камень на тая страна,
> Птица и рыба въ Вардаръ рѣкж
> Живо, мъртво на своя крака
> Ке станжтъ и ке даджтъ отвѣтъ
> На цѣла Европа, на цѣлъ свѣтъ:
> Я Българка сумъ, Българинъ сумъ я
> Българе живѣіжтъ въ таіж странж.

(Изъ стихотв. „Гусляръ въ Сьборъ",
печатано въ спис. „Братски Трудъ").

Много се възхищаваха презъ последнитѣ войни отъ непознатия герой, който извика на своитѣ повалени другари: „Ставайте, мъртавци!" Преди повече отъ петдесеть години, Жинзифовъ, вдъхновениятъ синъ на Македония, викаше мъртвитѣ на помощь срещу гърцитѣ-фанариоти, грабители на нашата родина.

АНТИМЪ РИЗОВЪ.

Интересно е да се отбележи, че всички пионери на възраждането въ Македония, които започваха борбата срещу владичеството на цариградската цѫрква, бѣха добили началното си образование на грѫцки езикъ. Мнозина между тѣхъ се бѣха учили въ Атина. Тъкмо тука често пѫти като грѫмъ ги поразяваше откритието за тѣхната истинска народность и ги осияваше идеята за проповѣдническа дейность. Надменното презрение, което гърцитѣ показваха къмъ другитѣ християнски народи на Изтокъ, обидната дързость, съ която заявяваха правата си да владѣятъ надъ всички други балкански народности, осѫдени поради своето варварство и неизмѣнната си низость на духовно робство, не можеше да не предизвика силна реакция въ душитѣ на младитѣ македонци, у които, макаръ и да нѣмаше ясна представа за миналото, устнитѣ предания и никога не угасналата традиция бѣха оставили смѫтни следи отъ национално съзнание. При първия ударъ, това приспано съзнание

се стрѣсва и скоро освѣтлено отъ историче
скитѣ изследвания, които познаването на гръ
кия езикъ прави достжпни за тия млади хор
се превръща въ жажда за действие. По тоз
начинъ Атина стана — каква странна ир
ния! — центъръ на българската пропаганд

Ето какво пише единъ вѣрующъ ра
никъ отъ българското възраждане, архи
мандритъ Антимъ Ризовъ, родомъ от
Струмица, южна Македония, на знаменити
Априловъ въ 1847 г.:

„Бъ 1838-тж годинж промысль Божій, н
знамъ, за грѣховетѣ ли ми, или за что друг
и неволею мя извади отъ реченнж-тж пусты
— отъ земный-атъ ми рай. Заминувамъ
Грьціѭ презъ Едессъ; тамо паче надежд
виждамъ и слушамъ това, что всегда душ
желаяхъ. Виждамъ Грамматики и Исторіи Бъ
гарски и Венелиновы книжкы; слушамъ ч
на много мѣста въ Българія сж открыли Бъ
гарскы училища, что за нихъ млады и
Едессъ и въ другы мѣста ся приготовлява
въ учители, и много книгы и глобосы и в
нужное отъ тамо ся изпраща. Еднымъ словом
виждамъ и слушамъ вся вѣрныя знаменія
предвещанія, что Бг҃ъ Великій е началъ и

нашій-ятъ народъ да промышлява, и неизреченныя радости ся исполнявамъ. На конецъ видохъ и Вашытѣ на грьчкій и българскый языкъ ко О. А. Анатолію письма, и отъ нихъ познахъ, кое е орѫдіето, что Бг҃ъ употреблява за просвещеніе народа нашего, за да ся воздвигнѫтъ толко училища и толко успѣхове да станатъ. . . Въ Грьціѭ азъ бѣхъ до лани — до 1846 г. — гдѣ, като ся поучихъ нѣколко въ гимназіѭ-тѫ и университет-атъ, имахъ намѣреніе да си идѫ въ Отечеството ны, и да си идѫ съ намѣреніе не грьчки, но Български Българитѣ какъ Българинъ по силѣ моей да учѫ, да не ся осудѫ какъ лѣнивый-атъ рабъ...[1]

Въ сѫщото писмо — единъ отъ най-ценнитѣ документи за душевното състояние на българитѣ въ Македония презъ тази епоха — Антимъ Ризовъ разправя своитѣ страдания при спомена на това, което е видѣлъ въ родния си градъ Струмица: „. . . гдѣ видишъ българе попове до едного да служатъ по гръчки, пакъ да не знаѭтъ едно слово гръчко; слушашъ вси Българе да говорѭтъ въ църквѫтѫ:

---

[1] Дѣлото и дейностьта на архимандритъ Антимъ Ризовъ отъ А. П. Стоиловъ. Училищенъ прегледъ, год. XII, 1907, стр. 544-555.

Κύρίε Ελέισον! пакъ да не знаѭтъ, что говорятъ, а другытѣ заблужденія отъ това невѣжество, кой може да ги изброи? — Все това, когда помышлявахъ, ся забуравахъ. Когда ся свѣстовахъ, проливахъ горкы сльзы и казувахъ: Господи! нещешь ли нѣкогашь да ся умилостивишъ и надъ нашій-атъ народъ, и да го избавишь отъ това окаянство!“ [1]

ИОРДАНЪ ДЖИНОТЪ.

По силата на чувството и по постоянното позоваване на божествена намѣса, писмата и мемуаритѣ отъ тази епоха напомнятъ първитѣ времена на християнството. Аналогията впрочемъ се потвърждава не съ една черта. Както християнитѣ презъ време на римскитѣ преследвания, българитѣ въ Македония, върху които винаги тегнѣха ужаснитѣ репресалии на грѫцкитѣ владици, тогава твърде могжщи предъ турскитѣ власти, се събираха често на братски трапези, гдето се укрепяваха въ своята вѣра.

Тѣ приемаха посещенията на мистериозни пратеници, които ходѣха отъ градъ на градъ да разнасятъ благата вестъ и да съживяватъ куража на населението. Нищо не липсваше на приликата — дори случаитѣ на внезапни превръщания, защото имаше такива, които се осъзнаваха въ своята народность и ставаха апостоли на народностната идея — сжщитѣ тѣзи, които й се бѣха противопоставяли поради гъркоманството си.

---

[1] Училищенъ прегледъ год. XII, 1907, стр. 554.

Но което е най-трогателното въ българското възраждане въ Македония, то е екстатичната радость на тия хора, тъй дълго унижавани отъ грѣцкото иго, радостьта, че сж намѣрили отново своята народность, нуждата да хвърлятъ въ лицето на неприятелитѣ своето извоювано име, кичейки го съ всичката му слава и съвършенства. Да видимъ какво пише въ 1851 г. Иорданъ Хаджи-Константиновъ Джинотъ, основенъ учитель въ Велесъ, централна Македония:

„И ако ме пыта нѣкой школски человѣкъ ли си или Болгаринъ? Азъ полноотвѣтанъ: Болгаринъ самь. Че не е честно на моето Славяно-Болгарство да творамъ зло и лукавство, прави Болгаринъ не лажи, не завидуе, не денгубуе, не лицемѣрствуе, не блудуе, за печена кокошка вѣрата не размѣнуе. Болгаринъ е производанъ, отъ Богъ Болгъ-а ря река — Богата Рѣка или Ри, а прилагателно неправилно степенно: Болій Болшій вьшшій величайший. Поистинѣ нема по величество отъ Болгаринъ, Болгаринъ чрезмѣрно ради, оре, сѣе, торгуе, воинствуе, вѣрность има, гостолюбіе, страхъ Божій, почитаніе своего царя, и всичко колкото що е узаконено Богу и царю".

Слѣдъ като прави тоя портретъ, въ който проличава идеята да се унизи гърка, на когото авторътъ естествено отрича добродетелитѣ, които той приписва на своитѣ братя по народность, Джинотъ заявява:

„. . . и моето благородно Болгарство не мя допуща да не быдамъ добръ, за това имамъ вѣра и надежда и любовь, и человѣчество, и . . ."

Описвайки радостьта си, съ която той служи на своя народъ като възпитатель, той гордо се провиква: „. . . распаленъ самъ подобно Етна и Хекли, и вулканъ Діамантовъ вѣнецъ ми кова". И послѣ, обхванатъ отъ нѣкакъвъ делириумъ, той вика: „Некъ служамъ роду моему, ако е и за крыва бога!"[1]

Човѣкътъ, който хвърляше това предизвикателство на Бога не бѣ ни атеистъ, ни фанфаронъ; той бѣ патриотъ, готовъ да пренебрегне за доброто на родината си всичко, дори и ада — въ който вѣрваше.

Той бѣше страненъ човѣкъ, този Джинотъ, — своенравенъ, прекаленъ, крайно чувствителенъ, свадливъ, предизвикателенъ, и — нѣщо рѣдко между славянитѣ — съ слабости къмъ външния блѣсъкъ; изобщо лошъ характеръ споредъ нѣкои съвременници, но споредъ мнението на всички, благороденъ, безкористенъ, храбъръ до безрасждство, живѣещъ само съ една страсть — родината си. Джинотъ сжщо се бѣ училъ на гръцки езикъ. Но още съвсемъ младъ той се усети засегнатъ въ сърдцето отъ това, което той наричаше своя „славяно-българизъмъ" и отъ тогава ненавистьта му къмъ фанариотската църква нѣмаше граници.

Вестницитѣ отъ тази епоха сж пълни съ неговитѣ романтични проклятия срещу гръцкото духовенство. Той не бѣ много нѣженъ

---

[1] Публикувано на български въ „Цариградски вестникъ" бр. 44 1851 год.

и къмъ ония свои съотечественици македонци, които не показваха достатъчна ревность да се отърсятъ отъ фанариотското иго. Писа̀нията на Джинотъ сж изображение на характера му: разхвърлени, необмислени, съ лирични откъслеци, пълни съ възторгъ и ирония. Той имаше забележителна дарба да рисува портрети и е набелѣзалъ такива, които оставатъ като образци въ тоя родъ.

Голѣмата заслуга на Джинотъ не сж неговитѣ писмени трудове, но неговата апостолска дейность въ Македония, която той бѣ изходилъ надлъжъ и на ширъ като учитель и агитаторъ. Човѣкъ съ неговия характеръ не можеше да не се сблъска на всѣка крачка съ гръцкитѣ владици. И тѣ го преследваха наистина безспиръ до като сполучиха най-сетне да го заточатъ въ срѣдна Азия. Тѣ мислѣха, че сж се отървали отъ него за винаги, но той се върна и започна безмилостна борба. До смъртьта си постигнала го въ 1883, г. Йорданъ Хаджи Константиновъ остана на поста си неуморимъ, търсейки самъ борбата тъй, както други се стремятъ къмъ покоя. Този романтикъ бѣ паладина на българското движение въ Македония.

БРАТЯ МИЛАДИНОВИ.

Казахме преди малко, че Джинотъ по искането на гръцката църква бѣ изпратенъ въ срѣдна Азия. Неговия случай не е единственъ. Заточение или затворъ очакваха всички ония, които се осмѣляваха открито да се опълчатъ противъ гръцката църква. Знае се, че тя бѣ получила отъ султанитѣ голѣми права. Тя бѣ, която представляваше официално православнитѣ предъ турскитѣ власти. Тъй че достатъчно бѣше владицитѣ да обвинятъ нѣкого, че съ действията си смущава духоветѣ на българското население, за да го изложатъ предъ строгата турска властъ. По-късно тоя режимъ бѣ смегченъ, но въ епохата, която ни занимава, силата му бѣ опасна.

Могатъ да се набролтъ стотици българи отъ Македония заточени или затворени по искането на фанариотитѣ, но най-бележититѣ жертви на гръцката църква, тия, които й нанесоха най-голѣмия позоръ, сж двамата братя Миладинови, родени въ Струга, източна Македония.

По стариятъ отъ Миладиновци, Димитъръ, бѣ добилъ своето образование въ Янина, Епиръ, която бѣ по онова време единъ отъ най-голѣмитѣ центрове на гръцката просвѣта. Той бѣ изучилъ освенъ гръцки — френски и италиянски. Чрезъ тѣзи два езика той навѣрно е попадналъ подъ влиянието на западната култура, но ние не знаемъ за жалость какво въздействие е указало това обстоятелство върху духовното му развитие. Затова пъкъ ние знаемъ, по едно формално свидетелство на неговия биографъ Жинзифовъ,[1] преврата, който се извършва въ душата му презъ времето въ което пребивава въ Янина, по отношение на националното му чувство.

„Когато се учеше въ Янина, казва Жизнифовъ по разказа на самия Миладиновъ на свой познатъ, него го очудваха разнитѣ названия на планини, рѣки, градове, села, развалини които съвсемъ не звучеха по гръцки, а свидѣтелствуваха, че тукъ живѣлъ нѣкога народъ не отъ гръцки произходъ. По-късно, когато се запозна съ трудоветѣ на Фалмерайера, този добросъвестенъ немецъ, опровергавайки изводитѣ на когото нѣкакъвъ грѫцки професоръ не можалъ да не се разплаче отъ мѫка, (сѫщиятъ, който въ своето съчинение История на полуострова Морea, 1830 г. подържаше, че настоящитѣ жители на Гърция сѫ една смѣсица отъ славяни и албанци), Миладиновъ намѣри тамъ своитѣ собствени схващания и идеи, които го занимаваха още отъ младини и той съвършенно се прероди".

---

[1] Поетътъ Жизнифовъ е публикувалъ въ руското списание „Родное племя“ една биография на Миладинова, на когото той е билъ колега въ Прилепъ и въ Кукушъ.

Следъ завръщането си отъ Янина Миладиновъ бѣ назначенъ за учитель въ Охридъ. Единъ отъ ученицитѣ му, поетътъ Пърличевъ, ни е оставилъ въ нѣколко реда следния неговъ потретъ: „Словото му течеше отъ устата като медъ. Священъ огънь гореше въ очитѣ му."[1] По туй време образованието въ Охридъ бѣ на грѫцки. Миладиновъ се съобрази съ обичая. Бѣше преждевременно да се мисли за въвеждането на български езикъ, а впрочемъ Миладиновъ, както мнозина отъ неговитѣ просвѣтени съвременници, които сѫ се прославили по различни случаи въ националното движение, бѣ на мнение, че още за известно време българитѣ трѣбва да насаждатъ гръцкото образование, не само защото въ него можеха да намѣрятъ по-ценни срѣдства за своето духовно развитие, но сѫщо и вдъхновение отъ националнитѣ добродетели, примѣри за които дава гръцката дрѐвность. Прочее, Миладиновъ продължи да преподава гръцкитѣ класици, но той караше ученицитѣ си да ги превеждатъ на български. Единъ руски професоръ Викторъ Григоровичъ, който въ 1845, г. презъ време на една археологическа мисия се бѣ отзовалъ въ Охридъ, е присѫтствувалъ на единъ отъ тия любопитни уроци, въ които Миладиновъ тълкувалъ на ученицитѣ си, на български езикъ, първомайсторитѣ на античната духовна култура и се почувствувалъ прехласнатъ отъ радость и изненада. Въ едно писмо до Александъръ Екзархъ Миладиновъ самъ разправя тази трогателна история.

---

[1] Пърличевъ, автобиография, Сборникъ М. Н. П. кн. XI, 1894.

„Когато веднажъ преподавахъ за Тукидида, Григоровичъ извика възхитенъ: „Та вие сте наши братя!“ Струваше му се, че сънува и не можеше да повѣрва, че славянскиятъ езикъ бѣше нашиятъ матеренъ езикъ и езикъ на нашитѣ прадѣди. Когато вечерьта ний дойдохме въ моя роденъ градъ Струга, той помоли майка ми да му изпѣе една българска пѣсень, която записа въ тевтерчето си; освенъ това, той настоятелно ме молй да напиша една граматика на българския езикъ, който се говори у насъ: той искаше да му я пратя въ Виена.[1]

Препоржчвайки гръцкия езикъ като езикъ за преподаване въ гимназиитѣ, Миладиновъ, по това време имаше намѣрение да въведе българския езикъ въ основнитѣ училища. Въ 1848 той съобщи идеята си на нѣкои по видни охридчани, но тя се сблъска съ една непримирима опозиция. Едрата буржуазия подъ давлението на гръцката патриаршия бѣше отчасти елинизирана и тя схващаше като обида за достойнството на кастата всѣка алюзия за произхода й. Миладиновъ се опита да заинтересува за своята кауза по-широкитѣ слоеве и тукъ пропагандата му повдигна едно многогласно ехо, защото тя будѣше славнитѣ спомени за едно минало малко избледнѣло, но съвсемъ не забравено. Но грубо притѣсняванъ отъ силнитѣ на деня, безъ гласъ предъ турскитѣ власти, народътъ не можеше никакъ да помогне на Миладинова; Миладиновъ биде принуденъ прочее да напусне Охридъ.

---

[1] Това писмо, писано на гръцки, е публикувано въ бълг. списание „Минало", кн. II.

Този неуспѣхъ не отчая Миладинова: напротивъ, виждаме го да удвоява усърдието си. Известно време той обикаля изъ Македония, подъ претекстъ да събира волни пожертвувания за изграждането на една българска църква въ Цариградъ, а всѫщность — за своитѣ патриотически пропагандаторски цели. Сетне той се заема отново за своето учителско призвание.

Миладиновъ е учителствувалъ почти въ всички по-голѣми градове въ Македония. Всички негови ученици сѫ говорили за него като за несравнимъ учитель. Освенъ сериозна култура, той притежаваше голѣми педагогически способности. Но това, което особено привличаше неговитѣ ученици, то бѣ патриотическиятъ духъ на неговото преподаване, националното чувство, което одухотворяваше всичкитѣ му уроци, необикновениятъ начинъ по който той извикваше предъ слушателитѣ си идеята за българското отечество и спомена за неговото величие при всѣки поводъ, взимайки всичко за претекстъ на своята пРопаганда — и обяснението на нѣкой текстъ отъ Демостена и решението на простото тройно правило.

Учебнитѣ курсове на Миладинова бѣха разсадникъ на бѫдещитѣ работници за възраждането на българския народъ въ Македония. Владицитѣ Партений отъ Галичникъ и Панаретъ отъ Пателе, докторъ Мишайковъ, поетътъ Пърличевъ, братята Робеви, цѣлата тази горда плеяда, която докара тържеството на българизма въ Македония надъ многобройнитѣ сили на гърцизма, е излѣзла отъ неговата аудитория. Винаги когато се изучава българското възраждане въ нѣкои градове въ Македония ще се срещне сигурно между водителитѣ на мѣстното движение името на нѣкой отъ ученицитѣ на Миладинова или на хора, изпитали влиянието му. Защото словото на този възпитатель не се ограничаваше само въ стенитѣ на училището; то проникваше въ всички класи на обществото мълчаливо и мѫдроубедително въ срѣдата на влиятелната буржуазия, пламенно и увличаще между народа, понасяще огорчения, но винаги неуморно.

Миладиновъ — всички съвременници твърдятъ това — бѣ единъ удивителенъ агитаторъ.

Той нѣмаше свадливия темпераментъ и предизвикателното държане на Джинотъ; но той имаше тактъ и мѣрка и неговитѣ доводи действуваха дори върху най-колебливитѣ натури. Гръцкото духовенство не закъснѣ да забележи, че подъ външната сдържаность на Миладинова се криеше единъ противникъ и се зае да го прогонва отъ всѣкжде, кждето се явяваше.

Въ 1856 г. Миладиновъ, който тази година бѣше учитель въ Битоля, трѣбваше да напусне Македония. Той се спрѣ за малко въ Босна, въ Сараево, посети Карловецъ, седалище на православната патриаршия въ Унгария, сжщо и Бѣлградъ. Това пжтешествие му даде възможность да види напредъка, достигнатъ отъ сърбитѣ и засили поради едно твърде понятно чувство на съревнувание неговото усърдие за образованието на българския народъ. Въ Карловецъ Миладиновъ бѣ поканенъ да остане като учитель по гръцки въ тамошната сръбска гимназия, но той отговори, че неговата мисия го вика въ Македония.

При завръщането си въ Струга, неговия роденъ градъ, едно примамливо предложение го очакваше: българската община въ Кукушъ го викаше за главенъ учитель (1857 г.). Ние притежаваме неговия отговоръ; той е пъленъ съ ентусиазъмъ и вѣра. Поздравявайки тоя патриотиченъ градъ съ куража, който бѣ ималъ да въведе българския езикъ въ своитѣ училища, той се провиква:

„Но ще рекатъ, че фанариотитѣ ще ни анатемосатъ! Българската писменость била противна Богу! Не ще е за първи пѫть, че ще рекатъ това. Но тия времена минаха! Свѣтозарнитѣ лѫчи разкѫсватъ тъмнинитѣ! Гърцитѣ не ще могатъ да ни измамятъ вече, както сториха това преди петдесеть години въ Кастория, кѫдето фанариотитѣ анатемосаха българския езикъ; вие знаете, че тамошнитѣ жители бѣха единственитѣ, които се оставиха да бѫдатъ погърчени, докато цѣлата околность на Кастория остана славянска, както това сочатъ езика и народнитѣ пѣсни.“

Това писмо бѣ написано на гръцки: Миладиновъ се извинява за това съ трогателно стѣснение. „О, какъ се срамувамъ, че изразявамъ чувствата си на гръцки езикъ“, казваше той. Но българскиятъ книжовенъ езикъ още се оформяваше и грижливъ за стила си, като отличенъ елинистъ, той не се решаваше да си онова време отъ нѣкой си Мелетиосъ, свирепъ и безскрупуленъ владика, който е оставилъ въ оня край единъ ужасенъ споменъ. Чрезъ посредничеството на Фенеръ той обвини Миладинова, че е агентъ на панславизма, платенъ отъ руското правителство, за да подбуди Македония къмъ възстание и сполучи да вземе отъ Портата, всѣкога готова да се развълнува при името на Русия, заповедь за арестуване. На 28 февруарий 1861 г. Миладиновъ бѣ арестуванъ и отведенъ подъ стража въ Цариградъ. За да произведе впечатление на терорь върху духоветѣ, Мелетиосъ го прекара презъ улицитѣ обкованъ въ вериги. Ефектътъ бѣше тъкмо обратенъ: народътъ плачеше при неговото минаване, кръстѣше се, но сърдцата на патриотитѣ не бѣха нито сломени, нито обезнадеждени.

Димитъръ Миладиновъ имаше по-малъкъ братъ, Константинъ, младъ човѣкъ, твърде даровитъ, предъ когото се откриваше голѣмо бѫдеще. Той се учи най-напредъ въ Янина, като братъ си и сетне въ Атина, гдето получи своята учена степень въ факултета по литература. Професоритѣ му съ радость виждаха въ него една отъ бѫдащитѣ знаменитости на гръцка Македония, защото той правѣше блѣскави успѣхи въ учението си; но и у него мистериозниятъ гласъ на кръвьта трѣбваше да възтържествува надъ обаянието на елинската мисъль. Въ действителность безъ да се говори за влиянието на по-стария братъ, влияние, което се отгатва, самиятъ градъ Охридъ бѣ упражнилъ върху будния и впечатлителенъ духъ на Миладинова силно въздѣйствие съ историческитѣ си спомени. Поетътъ Жинзифовъ, който трѣбва да е билъ неговъ другарь въ Московския университетъ, добре е отбелязалъ това влияние на срѣдата: „Развалинитѣ, които се срѣщатъ въ околноститѣ на Охридъ, самитѣ предания за св. Климента и неговитѣ последователи, случайно попадналитѣ въ монастиритѣ откѫслеци отъ славянски книги — всичко това не можеше да остане безъ внимание върху Константинъ Миладинова. У единъ светогорски монахъ, който бѣ посетилъ Охридъ, той бѣ видѣлъ една книга съ кратки биографии на знаменититѣ хора на славянскитѣ народи, бѣ ги преписалъ и ги носѣше винаги съ себе си.“[1]

---

[1] „Родное Племя“. стр. 285—286, кн. 2.

Той бѣ прочелъ сѫщо така въ една книга на съвременния гръцки историкъ Папаригопулосъ, че най-важнитѣ отъ стратегическо значение мѣста въ България бѣха „София, Видинъ на Дунава, Струмица, Охридъ и Преспа въ Македония“. Този пасажъ, споредъ Жинзифова, му бѣ направилъ силно впечатление: той му бѣ открилъ единството на българскитѣ земи, отъ Дунава до най-крайнитѣ граници на Македония.

Образованието, получено въ Атина не задоволяваше нито интелектуалнитѣ амбиции на Константина, нито проектитѣ които той имаше за бѫдещата си дейность между своитѣ съотечественици. Въ 1856 година той тръгна за Русия.

Москва, свещенниятъ градъ на руситѣ, го доведе въ голѣмъ възторгъ. Но особено Волга, на брѣговетѣ на която той отиде презъ една лѣтна ваканция бѣ предизвикала у него едно незабравимо вълнение, защото тогава се вѣрваше, че старитѣ българи бѣха тръгнали отъ Волга и че бѣха взели отъ нея името си. На връщане отъ това пѫтуване той пише на единъ свой приятель:

„О, Волга, Волга! Какви спомени извиквашъ ти у мене, какъ ме карашъ да потъна въ миналото! Волга, въ твоитѣ води азъ и моятъ другарь, сжщо българинъ, се кжпахме и си казвахме единъ на другъ съ гордость, че ние получаваме истинското си кръщение. Не се смѣйте, ако Ви кажа, че моитѣ другари си омиха главитѣ въ Волга и единъ отъ тѣхъ си взе отъ нея нѣколко камъни, както поклонницитѣ си вземаха такива отъ реката Иорданъ. . . Волга! Колко народи сж се срѣщнали по твоитѣ брѣгове! Колко велики събития сж станали предъ тебе! И отъ всички народи, които сж пили отъ твоята вода, ние единствени сме запазили твоето име. . .“[1]

Константинъ Миладиновъ бѣше надаренъ — както се вижда — съ една жива чувствителность и съ едно пламтяще въображение, двѣтѣ сжществени качества на поета. Ние имаме отъ него стихове които заслужаватъ вниманието на потомството.

Той бѣ публикувалъ по-голѣмата часть отъ тѣхъ въ списанието Братски трудъ което той и Жинзифовъ бѣха основали въ

---

[1] Родное Племя, II, стр. 287 (на руски езикъ).

Москва съ една група студенти. Но за българскитѣ писатели отъ онова време литературата не бѣ една отвлечена дейность на духа; тя трѣбваше да служи главно на патриотически цѣли: развитие на езика или издигане на националната идея. Миладиновъ сподѣляше това състояние на духа на своитѣ съвременници съ всичкия пламъкъ на своя горещъ темпераментъ. Презъ цѣлото време, което той прекара въ Русия, нуждата да служи на своето отечество го владѣеше съ всичката си възвишена тирания. Действие, борба — това сж думитѣ, които най-често се срѣщатъ въ писмата му отъ тогава. На голѣмия агитаторъ Раковски, който привличаше въ това време всичкитѣ погледи на разпалената българска младежь той пишеше[1], че всички българи, които обичатъ своя народъ трѣбва да се свържатъ съ връзкитѣ на братска любовь и да образуватъ срещу гъркоманията една неразрушима преграда.

„Наистина, много пречки и скърби сж предъ насъ, прибавя той, и намъ предстои да ги прескочимъ, но съ Божията помощь победата ще бѫде на страната на праведнитѣ и истината все пакъ ще възтържествува".

---

[1] Това писмо е отъ 20 януарий 1859 год.

Две години по-късно, на 24 февруари 1861 въ едно писмо, отправено сѫщо до Раковски, той пише: „Работете! Колкото повече работите за народа, толкова по-голѣми ще бѫдатъ заслугитѣ Ви предъ олтаря на родината и толкова повече ще привлечете неговата любовь, най-висшата награда за благороднитѣ души". Тая повелителна нужда да се посвети на служба на народа си, подтикваше Миладинова по-скоро да се завърне въ Македония. Отъ друга страна Димитъръ го викаше съобщавайки му че Охридската община го кани за главенъ учитель. Презъ пролѣтьта, въ 1861 г., ние го виждаме да напуска Русия, съ сърдце радостно и препълнено съ прекрасни надежи и съ духъ пъленъ съ хубави проекти. Но въ Бѣлградъ го чака една жестока новина: неговиятъ братъ е арестуванъ и се намира въ една тъмница въ Цариградъ. Да го спаси, или да загине заедно съ него, това е едничката мисълъ на Константина. Измѫчванъ отъ най-страшни предчувствия, защото знае на какво е способенъ Фенеръ, той се отзовава въ Цариградъ, чука на всички врати, иска помощьта на всички, които биха моги да му я дадатъ, и влиятелни паши и чуждестранни посланици, и най-сетне следъ много молби получава разрешение да види своя братъ. Той влиза въ затвора и тамъ го задържатъ. Той не излѣзе вече отъ тамъ. Скоро следъ това двамата братя умиратъ — споредъ известни версии отъ тифозна треска, споредъ едно по-разпространено вѣрване, отровени отъ агени на Фенеръ. Тѣ бидоха погребани тайно и днесъ никой не знае гробоветѣ, кѫдето тѣ почиватъ.

Смъртьта на Миладиновци покри съ трауръ не само Македония, но цѣлата българска земя. Тя раздуха омразата къмъ гръцкото духовенство до крайна степень. Разправяше се за жестоката сѫдба на двамата братя въ всичкитѣ събрания и на всѣкѫде тя извикваше сълзи. Впрочемъ, какво по-трогателно отъ тази трагична кончина, въ която се издигатъ до недосегаема висота най-благороднитѣ човѣшки чувства: братската любовь и култа къмъ отечеството. Затова Миладиновци сѫ почитани като мѫченици на своя народъ и тѣхната история и до днесъ разплаква малкитѣ македонски ученици.

Освенъ спомена за тѣхъ, станалъ легендаренъ, Миладиновци оставиха на българския народъ единъ трудъ отъ голѣмо значение: тѣхния сборникъ отъ македонски народни пѣсни. Още отъ рано, по-възрастниятъ Димитъръ се бѣ погрижилъ да запише пѣснитѣ, които чуваше въ различнитѣ градове, гдето бѣше учителствувалъ. По-късно той бѣ заинтересувалъ по-малкия си братъ съ своята работа. Въ 1861 г. отбивайки се отъ пѫтя си, Константинъ бѣ отишълъ въ Загребъ (хърватско) за да публикува първия сборникъ съ пѣсни. Влѣзълъ въ съприкосновение съ хърватскитѣ учени, той имà щастието да се сдобие съ покровителството на Негово Преосвещенство Щросмайеръ — една отъ виднитѣ личности на славизма въ Дунавската монархия. Благородниятъ прелатъ, който питаеше най-живъ интересъ къмъ всички южни славяни — сърби и българи, пое разноскитѣ за издаването. И въ фаталната година, въ която Миладиновци издъхнаха въ Цариградъ, въ Загребъ излизаше тѣхния сборникъ, озаглавенъ Български Народни пѣсни, единъ отъ най-ценнитѣ паметници на българския фолклоръ. Сборникътъ на Миладиновци възбуди голѣмъ интересъ въ славянския свѣтъ. Той бѣ проученъ отъ ученитѣ и допринесе за премахване на тогавашнитѣ заблуждения върху българската народна поезия, на която приписваха пълна липса на епическо вдъхновение. Още въ 1863 рускиятъ филологъ Срезневски[1], въ една рецензия за първия сборникъ на Миладинови, която трѣбваше да бѫде последвана отъ цѣла серия такива, казваше: „Отъ това, което е било публикувано до сега става явно, че колкото се отнася до дарбата да съчиняватъ пѣсни, българитѣ не само не отстѫпватъ предъ другитѣ народи отъ славянското племе, но надминаватъ много отъ тѣхъ по жизнената сила на поезията си“. Това мнение отсетне е било подзето и потвърдено отъ всички видни славянски филолози.

Трѣбва да се отбележи сѫщо, че сборникътъ на Миладиновци е упражнилъ голѣмо влияние върху българската литература. Много поети сж намѣрили тамъ свежи и хармонични думи, които народниятъ езикъ е запазилъ презъ вѣковетѣ, оригинални форми, а така сѫщо и мотиви на лирични вдъхновения.

---

[1] Въ изданието на Руската академия на наукитѣ, 1861 — т. IX.

ПЪРЛИЧЕВЪ.

Димитъръ Миладиновъ имаше — както казахме — многобройни ученици. Най-видниятъ отъ тѣхъ бѣше безспорно Григоръ Пърличевъ, който както и Джинотъ бѣше една отъ най-интереснитѣ и най-оргиналнитѣ индивидуалности на българското възраждане въ Македония.

Григоръ Пърличевъ е роденъ въ 1830 г. въ Охридъ, въ най-отдалеченитѣ краища на западна Македония. Той не е познавалъ баща си, но въ своята автобиография[1] говори за своята майка съ гордость и преклонение. „Она бѣше, пише той, львица тѣломъ и душею". Детето е било слабо и нервно, съ една почти болезнена чувствителность. Първитѣ години, прекарани при единъ смѣшенъ и жестокъ учитель сѫ били за тази нѣжна натура само едно дълго страдание. Най-сетне Миладиновъ пристигналъ въ Охридъ. За Пърличева това е като свѣтълъ лъчъ на хоризонта. Подъ рѫководството на новия учитель той работи съ въодушевление: той превежда Плутарха на новогръцки езикъ, учи италиански, учи сжщо французки по единъ старъ екземпляръ на Приключенията на Телемаха. „Боже мой! Колко широка бѣше тога паметьта ми!“ се провиква той, разказвайки за този периодъ отъ живота си. Пърличевъ бѣ жъденъ всичко да знае, но преобладаващата му страсть бѣ любовьта къмъ грѫцкитѣ науки. Той трѣбваше при все това, по съвета на нѣкой си Групчевъ, „най-ученый тогава мжжъ“, казва той, да се реши да учи медицина. За тази цель той се отзовава въ Атина, ржководенъ отъ тази наивна мисъль, че въ свѣта не може да има по-добри медици отъ тия въ Атина, „както нѣма по свѣтъ-тъ поетъ по добъръ отъ Омира“[1]. Ентусиазмътъ му за древна Елада, подхранванъ отъ литературни и исторически спомени е толкова голѣмъ, че когато преминава границата, той слиза отъ коня си, лѣга на земята и страстно я цѣлува.

---

[1] Публикувана на български въ Сборника на Министерството на Народното Просвещение, т. XI, 1894.

„Веднага направихъ нѣколко стиха, разказва той въ своята Автобиография, които и декламирахъ съ пророческо въодушевленіе“.

---

[1] Автобиография, стр. 361, СМНП т. XI.

Когато пристига въ Атина и вижда Партенона, той изпада въ нѣкакъвъ делириумъ.

Нѣколко деня следъ това той започва да вижда измамата си. Първото му разочарование е да констатира, че професоритѣ, които преподаваха, не познаваха отлично гръцкия езикъ, единъ непростителенъ грѣхъ въ очитѣ на младия елинистъ. „Чтомъ чуехъ нѣкоѭ язычнѫ нихна погрешкѫ, ми се струваше, че небето пада и често си позволявахъ да ѭ поправѭ“. Сетне, той се почувствува тѫженъ въ своята нова срѣда.

„Не обичахъ съученицы-тѣ си, разказва той въ своитѣ спомени. Въ всѣкоѭ имъ думѫ, се трудехъ да намѣрѭ гордость! На истинѫ, тѣ, ако и да се надграбвахѫ вси надъ рѫкописитѣ ми за да си прѣпишѫтъ, но заради Българското ми произношеніе и заради бѣдностьтѫ на дрехытѣ ми, постѫпвахѫ почти прѣзрително съ мене. Когато Костурскытѣ майстори вървехѫ къ вечеру предъ университета и си говорехѫ Българскый, тѣ (съученицитѣ ми) казвахѫ: „*ἰδοὺ πεϱνοῦν τὰ Βωδια* = ево ти минѫтъ воловетѣ“. Късаше ми се сърдцето. Оскърбенъ въ народното честолюбіе, тлѣехъ отъ гнѣва и не можехъ да го излѣіѫ...“

Лишенъ отъ средства Пърличевъ не можá да остане дълго въ Атина. Въ 1850 г. той се върна въ отечеството си. До 1859 г. той бѣ учитель първо въ Прилепъ, после въ своя роденъ градъ Охридъ. Най-после снабденъ съ малко спестени пари той се върна въ Атина. Той се записа отново въ медицинския факултетъ, но въ сѫщность пишеше само стихове. Красотата на Омировата поезия го бѣ пленила, споредъ собствения му изразъ и той нѣмаше друга амбиция въ живота си освенъ да бѫде и той поетъ. Презъ време на първото му пребивание въ Атина въ 1850 г., той видѣ какъ краль Отонъ следъ едно поетическо състезание увѣнча единъ офицеръ, Залакоста. Мислейки за увѣнчания поетъ Пърличевъ си казваше: „Нѣма еллинъ по-честитъ отъ него; царь Оѳонъ който го вѣнча не е ничто прѣдъ него. Императори что тріумфирали за славны побѣды не сѫ били ничто прѣдъ него. За него и земный животъ е рай".

Въ 1860 г. презъ пролѣтьта както всѣка година, трѣбваше да се състои ново състезание на поети.

Пърличевъ представи една поема озаглавена «*'Ο Αϱμαζωλός*» (Арматолъ), сюжета на която бѣше заетъ изъ героичнитѣ борби въ Македония. Между конкурентитѣ бѣха нѣколцина отъ прочутитѣ гръцки поети. Наградата се падна на неизвестния македонски студентъ. Въ тържествения день, когато се извести резултата, Пърличевъ припадна отъ вълнение.

Говорейки за този день, той казва въ своята автобиография:

„Подробно описвамъ тѣзи обстоятелства за да знаѭтъ юношитѣ че чрезмѣрната радость е по убійствена отъ скърбьтѫ. Нека знаіѫтъ и това че не пишѫ отъ собственѫ своіѫ гордость, но за възвышеніе на народнѫтѫ. До толкова ные Българе сме были ругани и прѣзрѣни отъ вситѣ народности, чтото време е вече да се опомнимъ. Като чете човѣкъ народнытѣ ни пѣсни, дѣто всека хубавица се нарича Гъркыня, неволно ще заключи, че клетото самопрѣзреніе е знакъ на Българщинѫтѫ. Време е да се покажемъ хора между хората. Българско-то трудолюбіе рѣдко се намира въ другытѣ народы; то ны е облагородило; то е было, е, и ще бѫде наше спасеніе.“

Пърличевъ не бѣше се подписалъ подъ своята поема. Тъй като въ онова време той бѣ взелъ името Ставридисъ, което му бѣха дали въ училището, никой не знаеше, че той е българинъ. Така че голѣмо разочарование бѣ когато на въпроса за неговата националность, зададенъ отъ Рангабе, (Раггависъ) председатель на конкурсната комисия, се узна че младия увѣнчанъ поетъ е отъ българско произхождение. Обаче не искайки да загубятъ единъ такъвъ човѣкъ за елинизма, предложиха му да го изпратятъ въ Оксфордъ или Берлинъ, за да продължи образованието си. Пърличевъ отказва. Въ душата му стана голѣмъ преломъ. Въ момента когато атинянитѣ поздравляваха у него единъ бѫдещъ Омиръ, той разбра, че има нѣщо по велико отъ гордостьта да бѫде поетъ: дългътъ да служи на народа си. Въ 1861 г., стана едно събитие, което силно развълнува душата на Пърличева и опредѣли призванието му. „Единъ день Діаконътъ на Русскѫтѫ въ Аѳйнѫ цьрквѫ съ много нажаленъ тонъ ми каза: Погынѫхѫ въ Цариградскытѣ тьмницы братія Миладиновы и... може бы отровены: това четохъ днесь въ „Дунавскій лебедь." Останѫхъ какъ статуя недвиженъ и безотвѣтенъ; но сърдцето ми кълнеше Гърцкото духовенство. Прибрахъ вещитѣ си. Поемѫтѫ *«Σκενδέρμπεϊς»* оставихъ на Г-на И:

Сапунджиевъ, го молихъ да ѭ подаде на комисіѭтѫ не по късно отъ 13 февр. и тръгнѫхъ съ твьрдо рѣшеніе да гынѫ или да отмьстѭ за Миладиновы."

Завърналъ се въ Охридъ, Пърличевъ биде ангажиранъ отъ съгражданитѣ си за учитель. Сега той има само едно желание: да въведе българския езикъ въ училищата. Но работата не бѣ тъй лесна поради гърчеящитѣ се първенци, които бѣха вече пропъдили веднажъ Миладинова, особено поради Мелетия, страшния владика, който бѣ изпратилъ сѫщия Миладиновъ, за да умре въ тъмницата. Обуздавайки своя буенъ характеръ, Пърличевъ действува предпазливо стараейки се да спечели малко по малко влиятелнитѣ граждани за националната идея. Най сетне, въ продължение на седемь години той успѣ да ги убеди и съ съгласието на повечето отъ тѣхъ въ 1868 година, презъ есеньта, българскиятъ езикъ бѣ въведенъ като учебенъ езикъ въ всички училища. Сѫщевременно славянското богослужение бѣ въведено въ градската съборна църква.

Нѣколко деня по-късно стражари влѣзоха внезапно въ кѫщата на Пърличева, претърсиха всичко и го арестуваха: злобниятъ

Милетий обвини и него сжщо, че възбужда народа противъ негови законенъ господарь-султана. На следния день Пърличевъ, окованъ въ вериги като Миладинова въ 1861 година, бѣ отправенъ подъ стража къмъ Дебъръ. На тръгване майка му дойде да се прости съ него. Тя бѣ наистина, както синътъ й съ гордость го пише, лъвица. „Бжди ми юнакъ, ми каза; ако ли не азъ ще умра отъ скжрбь. . . Не бой се. Предъ Св. Климента горятъ безбройны лампады. Ако мы се уплашишъ харамъ да ти е млѣкото ми“.[1] Пърличевъ й цѣлуна ржка и нищо не й отговори. Нѣмаше опасность, че той ще се покаже слабъ: синътъ бѣ достоенъ за майката.

Между това народътъ, който се притичаше отъ всички страни, плачеше като на погребението на нѣкой скжпъ човѣкъ. Спомняха си сждбата на Миладинова, тръгналъ при сжщитѣ обстоятелства; познаваха Милетия и знаеха, че всичко можеше да се очаква отъ него. Колкото повече кортежътъ се отдалечаваше, толкова риданията ставаха по-сърцераздирателни. Изведнажъ единъ отъ стражаритѣ, единъ старъ албанецъ, обръщайки се къмъ разплаканитѣ зрители имъ каза: „Не плачѣте зâ него; той не ести за плаченье; плачете за себе“. При тия думи станаха сърцераздирателни сцени. „Отечеството, бележи по тоя поводъ Пърличевъ, всѣкога чрезмѣрно наказва и чрезмѣрно обича“.

---

[1] Ibid, стр. 384.

Въ Дебъръ Пърличевъ бѣ хвърленъ въ тъмница и безъ малко щѣше да умре. Той излезе отъ нея следъ известно време поради намѣсата на Дебърския владика, единъ православенъ албанецъ, който знаеше, че въ своята увѣнчана поема, поетътъ бѣ възпѣлъ въ хубави стихове албанския народъ. Върналъ се въ Охридъ, Пърличевъ продължи, сега вече открито и съ удвоена страсть, борбата срещу гръцката църква. Освенъ речитѣ, които държеше на събранията въ града, той съчини за заминаването на последния български патриархъ отъ тоя градъ, една вдъхновена пѣсень, която обиколи цѣла Македония. Тази пѣсень, споредъ съвременницитѣ, принесе повече зло на гръцкото духовенство, отколкото всичкитѣ пропагандаторски книги. Това бѣше единъ видъ марселиезата на Македония оттатъкъ Вардара.

Времената станаха по-добри следъ основаването на българската екзархия (1870 г.). Пърличевъ, продължавайки учителската си кариера, можà да се върне на литературното си поприще. Той публикува между другото единъ преводъ на първитѣ пѣсни на Илиадата. Неговиятъ сприхавъ характеръ и изострената му чувствителность му причиниха много неприятности въ живота; но той намираше въ поезията истинска утеха. Въ последно време неговата радость бѣ да препрочита Ариосто, когото мечтаеше винаги да преведе, безъ да бѣ могълъ да намѣри време и случай да го направи.

Съ Пърличева ние завършваме тази галерия на портрети отъ българското възраждане въ Македония. Надѣваме се че сме дали впечатлението за всички тѣхъ които, въ много отношение бѣха забележителни хора. Тѣ дължеха на гръцката култура — това не може да се забрави — една здрава дисциплина и вкусъ къмъ литературнитѣ хубости. Тѣ бѣха всички, безъ изключение, честни, безкористни, смѣли и съ безукоризненъ животъ. Тѣхнитѣ заслуги като книжовници сж различни; различно е също по размѣри и тѣхното влияние. Но въ очитѣ на потомството тѣ всички ще останатъ равни по силата на любовьта имъ къмъ родината и по тѣхната неуморна преданость на идеята за тази велика България, която тѣ нѣмаха радостьта да видятъ, но която направиха възможна.